

**Tepile 5
(Tu'utu'uni 84A (2))**

'I HE FALE ALEA 'O TONGA
NUKU'ALOFA
TONGA

**FANONGONONGO 'A E TAUMU'A KE FAKAHOKO 'A E FOKOTU'U KI HA PALOTI KE
FAKAMALOLOO'I 'A E PALEMIA**

Ki he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'o Tonga

'OKU OU FAKA'APA'APA MO FAKAHA KO AU 'OKU OU FAKAMO'ONI HINGOA 'I LALO, 'oku
ou fakaha heni 'a e taumu'a ke fakahoko ha Fokotu'u ki he Fale Alea 'o Tonga ke fakahoko
ha paloti ke Fakamaloloo'i 'a e Palemia ko Hon. Siaso Sovaleni.

'Aisake Valu Eke
Fakamo'oni Hingoa 'a e Memipa

23 Nov 2024.

(Aho na'e fakamo'oni hingoa ai)

1

**'I HE FALE ALEA 'O TONGA
 NUKU'ALOFA
 TONGA**

FOKOTU'U KE FAKAHOKO HA PALOTI KE FAKAMALOLOO'I 'A E PALEMIA

Fokotu'u Fika 4A/2024

Ki he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'o Tonga

'OKU MAU FAKA'APA'APA MO FAKAHA KO KIMAUTOLU 'OKU FAKAMO'ONI HINGOA 'I LALO, 'oku mau fokotu'u atu ki he Fale Alea 'o Tonga ke fakamaloloo'i 'a e Palemia ko Hon. Siaso Sovaleni koe'uhi ko e ngaahi makatu'unga 'oku ha atu 'i lalo.

HINGOA 'O E HOU'EIKI MEMIPA	FAKAMO'ONI	'AHO NA'E FAKAMO'ONI HINGOA AI
1. Lord Tu'ivakano	<i>Tuivakano</i>	22/11/'24
2. Lord Nuku	<i>Nuku</i>	22/11/24
3. Hon. 'Uhilamoelangi Fasi	<i>Fasi</i>	15/11/24
4. Hon. Mateni Tapueluelu	<i>M. Tapueluelu</i>	22/11/24
5. Hon. 'Aisake Valu Eke	<i>Valu Eke</i>	22/11/24
6. Hon. Paula Piveni Piukala	<i>Piukala</i>	10/10/24
7. Hon. Kapelieli Lanumata	<i>Lanumata</i>	10/10/24
8. Hon. Taniela Fusimalohi		
9. Hon. Mo'ale Finau	<i>Finau</i>	22.11.2024
10. Hon. Vatau Hui	<i>Hui</i>	20.11.2024

11. Lord Tui'atapu *Tui'atapu* 22.11.24

12. Lord Tui'atapu

2

24

**Tepile 6
(Tu'utu'uni 84B (2) (i))**

**'I HE FALE ALEA 'O TONGA
NUKU'ALOFA
TONGA**

FOKOTU'U KE FAKAHOKO HA PALOTI KE FAKAMALOLOO'I 'A E PALEMIA

Fokotu'u Fika 4A/2024

Ki he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'o Tonga

'OKU MAU FAKA'APA'APA MO FAKAHA KO KIMAUTOLU 'OKU FAKAMO'ONI HINGOA 'I LALO, 'oku mau fokotu'u atu ki he Fale Alea 'o Tonga ke fakamaloloo'i 'a e Palemia ko Hon. Siaosi Sovaleni koe'uhi ko e ngaahi makatu'unga 'oku ha atu 'i lalo.

Talateu

Ko hono fokotu'u ko ia 'i he Konisitutone 'a e kupu 50B ki he "Paloti ki hono Fakamaloloo'i 'o e Palemia" ko e konga mahu'inga ia 'i he liliu fakapolitikale fo'ou ne tau kamata talu mei he ta'u 2010 ki hono fakapapau'i 'a e pule lelei pea pehe ki he taliui 'a e pule'anga mo e Palemia 'i he fakahoko fatongia ki he lelei 'o e kakai 'o e fonua. Ko e fatongia ki hono sivilisi'i 'o e fakahoko fatongia 'o e pule'anga 'oku tataki 'e he Palemia 'i he kaveinga 'o e pule lelei 'oku fakafatongia'aki ia 'a e hou'eiki fakafofonga 'o e Fale Alea.

Ko e fatongia mahu'inga 'eni mo mafatukituki koe'uhi kuo pau ke fua tautau 'a e fakahoko fatongia 'a e Palemia pe 'oku i ai ha 'uhinga malohi mo mahu'inga ke makatu'unga ai ha fokotu'u ki hano fakamalolo'i. 'I he fakahoko 'o e fokotu'u ko 'eni kuopau ke fai 'a hono fakakaukau'i fakapotopoto 'o makatu'unga 'i he lelei pe kovi ki he fonua 'o ka fakahoko ha liliu 'o e pule'anga ki ha Palemia fo'ou.

Hili hono vakai'i mo sivi'i 'o e ngaue 'a e pule'anga talu mei he 'osi 'a e fokotu'u paloti fakamuimui taha ke fakamaloloo'i 'a e 'Eiki Palemia 'i he 'aho 6 'o Sepitema 2023, 'oku mau tui 'i he loto faka'apa'apa 'oku fakapotopoto pea mo leleiangi ki he fonua ke fakahoko 'a e fokotu'u ko 'eni fakatefito 'i he ngaahi makatu'unga mahu'inga 'oku fakahaa'i 'i lalo koe'uhi pe ko e lelei fakalukufua 'o e fonua 'i he fononga atu ko 'eni ki he kaha'u.

3

1

KO E NGA AHI MAKATU'UNGA 'eni ke fakamaloloo'i ai 'a e Palemia ko: Hon. Siaosi Sovaleni.

Makatu'unga 1

Na'e maumau'i 'e he Pule'anga 'a e Lao ki hono Pule'i 'a e Pa'anga 'a e Pule'anga (pe Public Finance Management Act) 'oku ha 'i he kupu 9, kupu sii 1, tu'unga 'i he lahiange 'a e fakamole ne fakahoko 'i he ta'u fakapa'anga lolotonga 'o fakatatau ki he pa'anga na'e tali 'i he 'Esitimeti 2024/2025 ke fua'aki 'a e ngaahi fakamole ki he teuteu mo hono fakahoko 'o e Fakataha Fika 53 'o e Kau Taki 'o e Ngaahi Fonua 'o e Pasifiki ne fakahoko 'i Tonga ni mei he 'aho 26 ki he 30 'Aokosi 2024.

'Oku ha 'i he Kupu 9, kupu sii (1) a e Lao ki hono Pule'i 'a e Pa'anga 'a e Pule'anga (pe Public Finance Management Act) 'o pehe: *"Kuo pau 'e 'ikai ke fakamoleki ha pa'anga 'a e pule'anga tukukehe kapau kuo fakamafai'i 'a e fakamole ko ia 'e ha Lao ki he Fakahū atu 'a e Pa'anga ki he Ngāue 'a e Pule'anga 'o fakatatau ki he kupu si'i (2) pe tukukehe kapau ko ha fakamole fakalao"*.

Ko e lahi 'o e pa'anga ne fakahaa 'e he Pule'anga 'oku vahe'i 'i he Pateseti 'o e ta'u Fakapa'anga lolotonga 2024/2025 ke fua'aki 'a e ngaahi fakamole ki he Fakataha ko 'eni 'a e Kau Taki 'o e Ngaahi Fonua o e Pasifiki na'e fe'unga faka-katoa mo e \$5.3 miliona 'o fokotu'u 'i he Vouti 'a e 'Ofisi 'o e Palemia. Ko e \$2.3 miliona (ko e paanga – pe cash), ke fakamoleki pe 'i Tonga ni. 'I he pa'anga kotoa ko 'eni 'e \$5.3 miliona, 'oku kau ai 'a e \$1.15 miliona ko e pa'anga 'a e Pule'anga pea ko e \$1.15m ko e pa'anga tokoni mei muli. Ko e \$3 miliona leva ko e tokoni mei muli 'i he koloa (pe in-kind) 'o hange ko e tokoni me'alele mo e naunau.

Ka ko e katoa 'o e fakamole ne fakahoko he ta'u fakapa'anga lolotonga, 2024/2025 ne haa 'i he Fakamatala Patiseti a e Pule'anga 'o e Patiseti 2024/2025, 'oku kau ai 'a e langa 'o e fale nofo'anga 'e 200, pea 'e fe'unga 'a e fakamole katoa ki he langa fale mo e \$13.8m, 'o fakafuofua ki he \$69,101 ki he fale 'e taha. Kapau leva 'e fakakau atu ki he fakamole ko 'eni 'a e naunau fale (furnitures) 'e malava ke a'u pe 'a e fakamole ki he lahi ko e \$75,000 ki he fale 'e taha, pe ko e \$14.8miliona a e fakamole fakakatoa ki he ngaahi fale katoa ko 'eni 'e 200. Pea ka toe tanaki atu ki ai a e ngaahi fakamole kehekehe ki he ngaahi talitali (receptions) mo e ngaahi houa 'ilo mo e ngaahi fakamole kehe ki he polokalama katoa, pea 'e a'u pe 'a e fakamole fakakatoa ki he \$20 miliona. Pea kapau ko 'e \$20miliona 'a e lahi 'o e fakamole katoa, 'e

laka'aki leva 'a e \$17.7 miliona mei he \$2.3 miliona (cash) ne fokotu'u pea tali 'i he 'Esitimeti 'a e Pule'anga 'o e tau ni 2024/2025.

Na'e pehe 'e he Pule'anga ko e \$5miliona ki he \$7miliona na'e ngaue'aki ki he teuteu ki he Fakataha 'a e Kau Taki 'o e Paisifiki 'i he 'Esitimeti 'o e ta'u kuo 'osi 2023/2024 ne vahe'i 'i he Vouti 'a e Fale Pa'anga, neongo na'e 'ikai ke 'omai 'e Fale Pa'anga ia ha fakamatala pe ko fe 'a e polokalama na'e 'i ai 'a e pa'anga ko 'eni. Na'a mo hono fakataha'i 'a e \$7 miliona he ta'u fakapa'anga kuo 'osi 2023/2024 mo e \$2.3 miliona (cash) na'e vahe'i 'i he 'Esitimeti 'o e ta'u fakapa'anga lolotonga 2024/2025 'oku fe'unga katoa pe ia mo e \$9.3miliona, 'o kei si'isi'i 'aupito pe ia 'i he \$20 miliona na'e fakamoleki 'i he tau fakapa'anga lolotonga ki hono talitali 'o e Fakataha ko 'eni 'a e kau Taki 'o e Pasifiki ki Tonga ni 'i 'Aokosi 'o e ta'u ni 2024. **'Oku maumau'i heni 'e he Paule'anga 'a e kupu 9, kupu si'i 1, 'o e Lao ki hono Pule'i 'o e Pa'anga 'a e Pule'anga.**

'Oku 'ikai ngata pe 'i hono maumau'i 'e he Pule'anga 'a e Lao ki hono Pule'i 'o e Pa'anga 'a e Pule'anga ka 'oku 'ikai ke ne 'omai ke mahino mo 'ata ki tu'a 'a e lahi 'o e pa'anga na'e ngaue'aki ki he teuteu mo hono fakahoko 'o e Fakataha ko 'eni 'o e kau Taki he Ngaahi Tukui Fonua 'o e Pasifiki. 'Oku ha mahino 'a e poini ko 'eni 'i he Fakamatala 'a e Lipooti 'a e Komiti Pa'anga ki he Fale Alea felave'i mo 'enau vakai'i 'a e Patiseti Fakaangaanga 'a e Pule'anga ki he ta'u Fakapa'anga 2024/2025, peesi 17, 'o pehe ni:

"Na'e fakatokanga'i 'e he Kōmiti' 'a e tali mei' he Potungāue Pa'anga' ka na'e faka'amu 'a e Kōmiti' ke fakamahino pau mai pe ko e \$5.0 - \$7.0 miliona 'i he ta'u fakapa'anga 2023/24 'oku fakahū 'i he polokalama mo e polokalama si'i fē 'i he Vouti 'a e Potungāue Pa'anga.

Tu'utu'uni aofangatuku 'a e Kōmiti':

Na'e tali 'e he Kōmiti' 'a e ngaahi tali mei' he Potungāue Pa'anga pea tu'utu'uni ai ki he Potungāue Pa'anga' ke teuteu'i mai 'a e ngaahi fakamatala fekau'aki mo e fakamole fakakātoa ki he fakahoko 'o e fakataha 'a e kau taki 'o e Pasifiki' pea mo e feitu'u 'i he Vouti 'a e Potungāue Pa'anga 'oku fakahū ai 'a e \$5.0 - \$7.0 miliona ke tokoni ki he tali fehu'i 'i Fale Alea'. Na'e 'ikai fakahū mai 'e he Potungāue Pa'anga ha fakamatala fekau'aki mo e fakamole fakakātoa ki hono fakahoko 'o e fakataha 'o e kau taki 'o e ngaahi fonua 'i he Pasifiki' ki Tonga' ni ka e pehē ki he

feitu'u 'i he 'Esitimetri Fakaangaanga' 'oku fakahū ai 'a e pa'anga ko ia'. 'Oku fiema'u ke fakahoko mai ha tali pau ki heni mei' he tafa'aki 'a e Potungāue Pa'anga' ki he ta'u fakapa'anga ko 'eni mo e ta'u fakapa'anga ka hoko' (2025/26)''', (Peesi 17, Lipooti Komiti Paanga a e Fale Alea)

'Oku faka'ataa foki 'e he kupu 9, kupu si'i 5 o e Lao ki hono Pule'i o e Pa'anga 'a e Pule'anga ke ngaue'aki ha ngaahi pa'anga tokoni 'oku ma'u mai mei muli hili hono tali 'o e Lao Fakaangaanga ki he Fakahū Atu 'o e Pa'anga ki he Ngāue 'a e Pule'anga ka kuo pau ke fakahū ia ki he ngaahi Vouti 'oku kau ki ai 'o 'ikai ke toe fiema'u 'a e fakangofua 'a e Fale Alea.

'Oku taumu'a 'a hono ngaue'aki ko 'eni 'a e kupu si'i 9, kupu sii 5 o e Lao ki hono Pule'i 'a e Pa'anga 'a e Pule'anga ki hano faka'ataa ki ha fakamole ki ha ngaahi ngaue pe project na'e ikai fai ha fakakaukau pe 'amanaki 'e fakahoko pe ma'u mai ha pa'anga pehe 'i he taimi ne teuteu ai 'a e Patiseti 'a e Pule'anga. Ka ko e teuteu ko 'eni mo e ngaahi fakamole ki he Fakataha 'a e Kau Taki 'o e Ngaahi Fonua 'o e Pasifiki ne fakahoko 'i 'Aokosi na'e 'osi mahino pe ia he ngaahi ta'u ki mu'a pea ko e taimi lahi mo fe'unga ia ke fika'i 'a e lahi 'o e pa'anga 'oku fiema'u ke fokotu'u pea tali 'i he patiseti 'a e Pule'anga. 'I he 'uhinga ko ia, ko e ngaahi fakamole ko 'eni kuo fakahoko 'e he Pule'anga 'i he ta'u fakapa'anga lolotonga, 2024/2025, 'o lahi hake 'i he pa'anga ne tali 'i he Patiseti 'o e ta'u 2024/2025 'oku ne maumai'i a e Lao ki hono Pulei o e Pa'anga 'a e Pule'anga. 'I he 'ene pehe, 'oku maumai'i 'e he Pule'anga 'a e Lao ko 'eni 'i hono fakamoleki 'a e pa'anga 'o lahi hake 'i he pa'anga ne faka'ataa 'i he 'Esitimetri 2023/2024 mo e 2024/2025 ki he fakamole ko 'eni ki he Fakataha 'a e Kau Taki 'o e Ngaahi Fonua 'o e Pasifiki ne fakahoko 'i 'Akosi 'o e ta'u ni.

Fakamo'oni:

- 1. Fakamatala Patiseti 'a e Pule'anga 2024/2025, peesi 115;**
- 2. Lipooti a e Komiti Pa'anga 'a e Fale Alea 'i hono Vakai'i 'a e Patiseti Fakaangaanga 'a e Pule'anga 2024/2025, peesi 17**

Makatu'unga 2

'Osi 'a e ngaahi ta'u 'o ofi ki he ta'u 'e 3 mo e te'eki pe ke maau 'a e ngaue ia 'a e Pule'anga ki hono langa 'o e ngaahi fale fo'ou ke hiki ki ai 'a e kakai 'o Kanokupolu ne uesia mei he peau kula ne fakatupunga 'i he puna 'o e Mouna Afi HTHH pea 'oku ta'e fakafiemalie 'aupito 'a e fakahoko ngaue 'a e pule'anga ki he me'a fakavavevave mo mahu'inga ko 'eni.

Ko e talu 'a e hoko 'a e puna 'a e mouna afi 'o fakatupunga 'a e peaukula 'i Sanuali 2022 pea mo e tali 'a e si'i kakai 'o Kanokupolu ke nau hiki ki he ngaahi fale fo'ou 'e langa 'e he Pule'anga ke nau hiki ki ai 'i Matatoo. Ko e 'osi 'eni 'a e ta'u 'e 2 'o 'alu ki he ta'u 'e 3 'oku teeki pe ke maau 'a e ngaue langa ia ko 'eni pea 'oku kei si'i nofo tailiili pe 'a e kainga ni koe'uhi na'a toe hoko mai ha fakatamaki tatau 'oku te'eki pe ke nau hiki ki Matatoo. Oku 'i ai mo e kakai 'oku nau kei nofo pe he holo fakakolo 'o tatali ki he hiki ki he ngaahi fale fo'ou kuo 'osi fakahaa 'e he Pule'anga. Ne ha 'i he Fakamatala Patiseti 'a e Pule'anga 'o e ta'u fakapa'anga 2024/2025, peesi 21, o pehe:

"Ko e ngaahi fale nofo'anga fakakātoa 'e 260 na'e uesia 'i he peaukula 'o e HTHH. 'I he 260 ko ia' kuo 'osi kakato hono langa 'a e ngaahi fale nofo'anga 'e 113 pea ko e toenga 'o e ngaahi fale nofo'anga ke langa 'oku fakafuofua 'e kakato kotoa ia 'i he faka'osinga 'o Sune 2024.

Kuo 'osi 'a Sune 'o e tau ni, pea ko e 'alu 'eni ke osi 'a e tau ni, 2024, 'oku te'eki pe ke 'osi 'a e langa 'o e ngaahi fale ko 'eni, pea 'oku kei nofo pe 'i lelenga 'a e kakai 'o Kanokupolu 'o tali pe ko e fe 'a e taimi 'e kakato ai honau ngaahi fale fo'ou kenau hiki 'o nofo malu 'i ai, pea mo enau lotu pe ke 'oua 'e hoko mai ha fakatamaki te'eki ke nau hiki. Ko e tonounou lahi 'eni he ngaue 'a e Pule'anga he 'ikai ke fai ha tokanga malohi ke fakakakato 'a e ngaue ko 'eni he 'oku felave'i tonu 'eni mo 'enau nofo malu mo e mo'ui faka'aho.

Fakamo'oni:

- i. Fakamatala Patiseti 'a e Pule'anga 2024/2025, peesi 21**

Makatu'unga 3

‘Oku maumau’i ‘e he Pule’anga ‘a e Kupu 51, kupu si’i 1, ‘o e Konisitutone he te’eki pe ke fakahu mai ha fakamatala Fakata’u ia felave’i mo e ngaue ‘a e Kautaha Vakapuna Lulutai na’e ‘osi fokotu’u ‘o ngaue talu mei he 2020 pea pehe foki ki hono maumau’i ‘o e Lao ki he Ngaahi Pisinisi ‘a e Pule’anga he te’eki pe ke fakakau ia he lisi ‘o e ngaahi pisinisi a e Pule’anga.

Ko e kupu 51, kupu si’i 1, ‘o e Konisitutone ‘oku ne fiema’u *“Kuo pau ke ‘i he Kapineti ‘a e mafai pule ‘o e Fonua, ‘a ia kuo pau ke nau ma’u ‘a e ngafa ‘o e fengaue’aki fakataha mo e taliui ki he Fale Alea ‘a e ngaahi fatongia pule ‘o e Pule’anga”*.

‘Oku te’eki pe ke fakahu tu’o taha mai ‘e he Pule’anga ia ha Fakamatala Fakata’u ki he Fale Alea ‘o felave’i mo e tu’unga ‘o e fakahoko fatongia pea pehe ki he tu’unga fakapa’anga ki he ngaue ‘a e Kautaha Vakapuna Lulutai ‘a e Pule’anga talu mei hono fokotu’u mo lesisita ‘i he ‘aho 22 Sune 2020 ko e kautaha fakalotofonua ‘o fakatatau mo e Lao ki he Ngaahi Kautaha (pe Companies Act).

Ko e pa’anga katoa – ‘o fakatatau mo e Fakamatala Pa’anga ‘a e Pule’anga ki he ta’u fakapa’anga 2022/2023 (pe Public Account 2022/2023) – kuo ‘osi ‘ave ‘e he Pule’anga ki he Kautaha Vakapuna Lulutai ko e \$21 miliona – ko e ‘inasi ‘i he kautaha. Ka na’e toe ‘ave foki ‘a e \$2 miliona ki he kautaha ‘i he ta’u fakapa’anga 2023/2024. Pea ne pehe e he pule’anga ‘i he Patiseti 2024/2025 ‘oku ‘ikai ha toe tokoni pa’anga ki he kautaha. ‘I he ‘ene pehe leva ko e \$23miliona ‘a e mahu’inga ‘o e inasi (pe equity) ‘a e Pule’anga ‘i he kautaha ni. Ko e \$23 miliona fakakatoa ko eni oku kau ai a e \$14.5 miliona na’e ‘ave pa’anga (pe cash) ki he kautaha ‘e he Pule’anga pea ko e toenga ko e \$8.5 miliona ko e mahu’inga ia ‘o e vakapuna Y12, kelekele pea mo e ngaahi naunau.

Ko e katoa ‘o e pa’anga ko eni ‘e \$23 miliona kuo ‘ave ‘e he Pule’anga ko e tokoni mo hono ‘inasi (shares) ‘i he kautaha Vakapuna Lulutai, ‘i he ‘ene a’u mai ki he ta’u fakapa’anga na’e toki ‘osi 2023/2024, ‘oku te’eki pe ke fakahu mai ‘e he Pule’anga ia ha fakamatala Ngaue a e Kautaha Vakapuna Lulutai neongo hono toutou ‘ohake ‘a e kaveinga ko ‘eni ‘i Fale Alea. ‘I he ‘ene pehe ‘oku maumau’i leva ‘e he Pule’anga ‘a e Kupu 51, kupu sii 1, ‘o e Konisitutone ‘a e fiema’u *“Kuo pau ke ‘i he Kapineti ‘a e mafai pule ‘o e Fonua, ‘a ia kuo pau ke nau ma’u ‘a e ngafa ‘o e fengaue’aki fakataha mo e taliui ki he Fale Alea ‘a e ngaahi fatongia pule ‘o e Pule’anga”*.

'I he taimi tatau 'oku te'eki pe ke fakakau mai 'a e Kautaha Vakapuna Lulutai ia 'i he lisi 'o e ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga 'o fakatatau mo e Lao ki he Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga.

Kuo 'i ai foki 'a e ngaahi fakatamaki ne hoko ki he ngaahi folau vakapuna 'a e Kautaha Lulutai 'i he lolotonga 'o 'ene puna, kae fakafeta'i ne kau a langi 'o 'ikai ha moui 'e mole. 'Oku a'u ki he 'aho ni 'oku te'eki ai pe ke fakahu mai 'e he Pule'anga ia ha Fakamatala Ngaue Fakata'u ki he Fale Alea ke fakamatala mahino mai ai 'a e ngaahi me'a na'e hoko ki he ngaahi fakatamaki ko eni pea mo e ngaahi me'a ke fai pe na'e 'osi fai ke 'oua 'na'a toe hoko ha fakatamaki pehe ni pea ha toe fa'ahinga fakatamaki pe he folau vakapuna. 'Oku kau eni 'i he me'a 'oku matu'aki mahu'inga ke fai ki ai ha tokanga he 'oku kaunga tonu ki he malu mo e hao e mo'ui 'a e kakai 'o e fonua.

'Oku mahu'inga 'a e taliui 'a e Kautaha ko eni ki he Fale Alea 'o fakatatau ki he fiema'u 'a e Kupu 51(1) 'a e Konisitutone ke fakapapai'i 'oku malu pea hao 'a e ngaue 'a e kautaha vakapuna ko 'eni 'o fakatatau mo e ngaahi tu'utu'uni fakavaha'apule'anga ki he folau vakapuna sivile, pea pehe foki ki he 'ene tu'unga fakapa'anga. 'Oku ha mahino heni 'a e 'ikai pe ke tokanga 'a e Pule'anga ia ki he Pule 'a e Lao pea mo e fiema'u 'a e kakai ke tokanga'i lelei 'a 'enau koloa mo e pa'anga pea ke nau taliui ki he Fale Alea. 'Oku 'ikai 'aupito ko e pule lelei 'eni ki he koloa 'a e fonua pea 'oku 'ikai ha mai ha tokanga mavahe ki he malu mo e hao 'a e mo'ui 'a e kakai 'o e fonua.

Fakamo'oni

- i. Fakamatala Pa'anga 'a e Pule'anga 2022/2023, peesi 49.***
- ii. Lipooti 'a e Komiti Pa'anga Ki he Fale Alea felave'i mo e Patiseti 2024/2025, peesi 10.***

Makatu'unga 4

'Oku 'ikai malava 'e he Pule'anga ke fakahoko lelei 'a hono fatongia 'o hoko ai 'a e palopalema lahi 'i he vaha'a 'o e Pangike Pule 'a Tonga (National Reserve Bank of Tonga, NRBT) pea mo e Pangike Langa Fakalakalaka 'a Tonga (Tonga Development Bank, TDB) 'o fakahoko ai 'a e fakatonutonu fakalao ki he Fakamaau'anga, pea 'e malava ke mole lahi ai 'a e pa'anga 'a e fonua 'i he ngaahi fakamole 'e fakahoko 'o kau ai 'a e totongi loea, he ko e pule'anga 'oku tali ui ki ai 'a e ongo pangike ko 'eni, he ko ia na'a ne fokotu'u 'a e tokotaha ki he lakanga Kovana 'a e Pangike Pule, pea mo e Pule lahi 'o e Pangike Langa Fakalakalaka, pea pehe ki hono fokotu'u 'a e kau talekita ki he Poate Pule 'o e ongo pangike ko 'eni 'a e Pule'anga.

Ko e toki fuofua taimi 'eni 'i he hisitolia 'o Tonga ni ke 'ikai ke malava e he Pule'anga ke mapule'i 'a e fakahoko fatongia 'a 'ene ongo pangike, 'a e Pangike Pule Fakafonua 'a Tonga (NRBT) pea mo e Pangike Langa Fakalakalaka 'a Tonga (TDB) kae to kitu'a 'o a'u ki he fakatonutonu fakalao 'i he Fakamaau'anga Lahi. 'Oku hoko 'eni ke ne uesia 'a e falalala'anga 'a e fakahoko fatongia 'a e Pangike Pule ki hono tokangaekina 'a e fakahoko fatongia 'a e ngaahi pangike kehe i Tonga ni 'o hange ko e fiema'u 'a e Lao ki he Pangike Pule Fakafonua 'a Tonga, pea mo e Lao Ki he Ngaahi Kautaha Fakapa'anga (Financial Institutions Act).

'Oku kaunga tonu foki 'a e Pule'anga ki he ongo pangike ko 'eni tuunga 'i hono mafai ko hono fokotu'u 'a e kau talekita ki he poate pule 'o e ongo pangike, pea pehe foki ki he fokotu'u 'o e Kovana 'o e Pangike Pule pea mo e Ofisa Pule Lahi (CEO) o e TDB.

Ko e fokotu'u 'o e kau memipa 'o e Poate 'a e Pangike Pule 'oku i he mafai 'o e Kapineti 'i he fokotuu 'a e Minisita Pa'anga 'o fakatatau mo e Kupu 10 (kupu si'i 1) 'o e Lao ki he Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga: *"Kuo pau ki he Minisita, 'i he loto ki ai 'a e Kapineti, ke ne fokotu'u ha kau talekita 'e 5 ki he Poate tukukehe 'a e Kovana mo e Sekelitali ki he Pa'anga (pe ko hono fetongi 'e fokotu'u 'e he Minisita) pea 'e fili 'e he Minisita ha Sea mo e Tokoni Sea 'o e Poate."*

'Oku tatau mo hono fokotu'u 'a e Kovana 'a e Pangike Pule 'oku ha 'i he Kupu 11(kupu si'i 1) 'o e Lao 'o pehe ni: *"Kuo pau ko e Kovana ko ha tokotaha 'oku 'i ai ha'ane taukei 'ilola 'i he ngaahi me'a fakapa'anga mo e fakaPangikē, pea kuo pau ke fokotu'u ia 'e he Kapineti ki ha ta'u e 5 'i ha fokotu'u mei he Minisita 'i ha'ane feongoongoi mo e Poate pea kuo pau 'e lava ke to e fokotu'u ki he lakanga."*

‘Oku ‘i he Kapineti ai pe foki mo e mafai ki hono fokotu’u ‘a e kau memipa ‘o e Poate ‘a e TDB ‘a ia ‘oku ha ‘i he Kupu 9 (kupu si’i 1) ‘o pehe: **“Kuo pau ke fokotu’u ‘e he Minisita ‘a e Sea mo e kau memipa ‘o e Poate ‘i hono tali ‘e he Kapineti ‘o fakatatau ki he tu’utu’uni ngaue”**.

Ko hono fokotu’u ‘o e Ofisa Pule Ngaue (CEO) ‘o e TDB ‘oku ‘i he Minisita Pa’anga ‘a ia ‘oku ha ‘i he Kupu 15 (kupu si’i 1) ‘o e Lao ‘o e Pangike ‘o pehe: **“Kuo pau ke fokotu’u ‘e he Poate, ‘i he loto ki ai ‘a e Minisita, ha ‘Ofisa Pule Ngaue ‘a ia kuo pau ko hono fatongia ke pule’i ‘a e Pangike pea mo hono fakahoko ‘a e ngaahi tu’utu’uni ‘a e Poate”**.

‘Oku ha mahino heni ‘a e kaunga tonu ‘a e Kapineti ke fai ha ngaue ki he palopalema ‘oku hoko ko ‘eni ki he ongo pangike kae ‘oua ‘e a’u ki he fakatonutonu fakalao.

‘Oku ‘ikai ke ngata pe he uesia ‘a e fakahoko fatongia ‘a e ongo pangike ko ‘eni ‘a e Pule’anga ka ‘e hoko a e ngaahi fakamole lalahi ki he totongi loea mo e ngaahi fakamole kehe, ‘a ia na’e totonu ke fakahaofi ‘a e pa’anga ko ia ke fakahoko’aki ha ngaahi ngaue ki he fakalakalaka ‘a e mo’ui ‘a e kakai ‘o e fonua.

Kuo ‘i ai ‘a e tu’utu’uni ‘a e ‘Eiki Fakamaau Lahi (Hon Malcolm Bishop KC) ‘i he ‘aho 23 Sepitema 2024 ‘o felave’i mo e ngaahi fakatonutonu fakalao ko eni ‘a e ongo pangike ke totongi ‘e he Kovana mo e Pangike Pule ‘a e pa’anga ‘oku laka hake he \$15 miliona. Na’e fai ‘a e tu’utu’uni ko ‘eni he na’e teeki ke ‘i ai ha tali ‘ia ‘a e Kovana mo e Pangike Pule ki he tohi ‘eke na’e fakahoko ‘e he TDB.

‘Oku kei hoko atu pe ‘a e hopo ko ‘eni ‘i he fakamaau’anga. Ka ‘oku ha mahino mai ‘a e lahi ‘a e fakamole ‘e ala hoko ‘i he hopo ko ‘eni, pea ko hono kanongatamaki ‘e fua pe ia ‘e he pa’anga ‘a e ongo pangike ‘a e Pule’anga ka ko e pa’anga ia ne mei fakahaofi ke fakahoko’aki ‘ena ngaue ki he fakalakalaka ‘a e kakai ‘o e fonua.

‘Oku ‘i ai foki mo e faka’ilonga fehu’i ki he tu’unga fakapa’anga ‘o e TDB felave’i mo e ngaahi noo ‘a e ngaahi kautaha na’e malu’i e he Pule’anga koe’uhi ‘oku ‘ikai malava ‘e he ngaahi kautaha ko ‘eni ke totongi fakafoki ‘a ‘enau ngaahi totongi noo. Na’e ha ‘a e hoha’a ko ‘eni ‘i he Fakamatala Fakata’u ‘a e TDB ‘o e ta’u 2022 ‘i he peesi 3, aitemi 39, palakalafi 2, ‘o pehe ni:

“Na’e maumau’i ‘e he Pangike ‘a e tu’utu’uni ki he fakangatangata ‘o ha no ‘a ha tokotaha ‘i he 2022, pea na’e ‘i ai ‘a e felotoi mo e Pule’anga ke nau malu’i ‘i Me 2022 ‘o ngata ki Me 2024. Na’e fiema’u ai ke solova ‘a e palopalema ko’eni kimu’a ‘i he ‘osi ‘a e malu’i.

‘Oku te’eki ke fakahu mai ‘e he Pule’anga ia ki he Fale Alea ha malu’i pe fakapapau ki he ngaahi noo malu’i ko ‘eni ki he TDB. ‘Oku fiema’u ke fakahu mai ki Fale Alea ‘o fakatatau mo e Kupu 31, kupu si’i 2 mo e 3, ‘o e Lao ki Hono Pule’i ‘a e Pa’anga ‘a e Pule’anga ‘o pehe ni:

Kupu 31(2). Kuo pau ki he Minisitā ke ne fakahā ha malu’i pe fakapapau ke malu’i ki he Fale Alea ‘i loto ‘i he ‘aho ‘e 28 pe, kapau ‘oku ‘ikai ke ngāue ‘a e Fale Alea, ‘i he kamata’anga ‘o e to’u Fale Alea hono hoko.

Kupu 31(3) ‘I ha ma’u ‘e he Minisitā ha fakangofua pau mei he Kapineti ke ne fakalaka ‘i he fakangatangata ‘oku hilifaki ‘e he kupusi’i (1)(b), kuo pau ke ne fakakau ‘a e ngaahi ‘uhinga ‘i he’ene fakamatala ki he Fale Alea ‘i he kupu si’i (2).

‘I he’ene tu’u pehe ‘oku te’eki ke fakahu mai ‘e he Pule’anga ha malu’i noo ‘o hange ko e fiema’u ‘a e kupu 31(2) mo e kupu 31(3), pea mo e fiema’u ‘oku fakatokanga ki ai ‘a e Lipooti Fakata’u ‘a e TDB ‘i he ta’u 2022, pea ‘oku tu’u ta’epau leva ‘a e tu’unga fakapa’anga ‘a e TDB ‘o fakatatau mo e fiema’u ‘a e Lao ki he malu’i ‘o e ngaahi noo taautaha ‘oku te’eki ke totongi fakafoki ki he pangike.

Fakamo’oni:

- (i) ***Tu’utu’uni ‘a e Eiki Fakamaau lahi, Hon. Malcolm Bishop KC, ‘aho 23 Sepitema 2024.***
- (ii) ***Lipooti Fakata’u ‘a e TDB 2022, peesi 3.***

Makatu’unga 5

Ko e ‘ikai ke fakakau ‘e he Pule’anga ‘a e ‘Eiki Talafekaulahi ‘a Tonga ki Pilitania ‘i he Fakataha ‘a e kau taki ‘o e ngaahi fonua ‘o e Kominiueli na’e fakahoko ki Ha’amoā ‘i ‘Okatopa 2024 ko e fehalaaki mo e ta’etokanga lahi ia ‘i he ‘ene fakahoko fatongia ki he malu mo e lelei ‘a e fonua.

Ko e ‘ikai ke fakakau ‘e he Pule’anga ‘a e ‘Eiki Talafekau Lahi ‘a Tonga ki Pilitania ‘i he Fakataha ‘a e Kau Taki o e ngaahi Fonua o e Kominiueli ko e fehalaaki lahi ia.

Ko e ‘ulu ‘o e Kautaha ‘a e ngaahi fonua ‘o e Kominiueli ko e Tu’i ‘o Pilitania pea ‘oku tu’u ‘a e ‘ulu’i ‘ofisi ‘o e Kominiueli ‘i Pilitania. ‘Oku kau ‘i he ngaahi fatongia ‘o e Talafekau Lahi ‘a Tonga ki Pilitania hono fakafekau’aki ‘a e ‘Ofisi ‘o e Kominiueli mo e ngaahi me’a

‘oku hoko ‘i Pilitania mo e Pule’anga Tonga, pea ko e tokotaha totonu ia ke kau mai ki he fakataha mahu’inga ko eni.

Ko e Talafekau Lahi ‘o Tonga ki Pilitania, ‘Eiki Fanetupouvava’u Tuita, ‘oku lolotonga Sea ‘i he Poate ‘a e kau Kovana ‘o e Va’a Fakasekelitali ki he Kominiueli (Commonwealth Secretariat). Ko e fu’u lakanga mātu’aki mahu’inga fau eni fakamāmani lahi ki Tonga mo e toenga ‘o e ngaahi fonua Kominiueli.

Ko e tu’utu’uni ta’etokanga mo ta’efakapotopoto ‘eni ‘a e pule’anga pea ‘oku totonu ke ‘oua ‘e toe hoko.

Makatu’unga 6

Ta’ofi ‘a e Sivi Hu ki he ngaahi kolisi he Kalasi 6 pea to’o mo e Foomu 1 mo e Foomu 2 mei he ngaahi kolisi ‘a e Pule’anga ‘o tukuhifo ki he Lautohi Si’i.

Ko hono ta’ofi ko ia ‘o e Sivi Hu ki he ngaahi Kolisi he Kalasi 6 mo hono tukuhifo ‘o e Foomu 1 mo e Foomu 2 ki he Lautohi Si’i ‘oku hoko ke mole ai ‘a e ngaahi faingamalie ‘o e fanau ako ki he ngaahi naunau ako mo e kau faiako ‘o uesia tamaki ai ‘enau ako ‘o ‘ikai ma’u ‘a e *ako lelei* ‘oku totonu ke nau ma’u ‘o maumau ai ‘a e Kupu 3 (1) ‘o e Lao ‘o e Ako:

3. Totonu ki he ako ‘i Tonga

(1) Kuo pau ki he tamasi’i kotoa ‘i Tonga ke ne ma’u ‘a e totonu ke ma’u ha ako lelei.

(1) KIMU’A HONO TA’OFI E SIVI HU HE KALASI 6

Silapa mo e Ngaahi Lesoni

Ko e Kalasi 6 he Lautohi Pule’anga ko e fakama’opo’opo’anga (check point) ia ‘o e ‘uluaki ta’u ‘e 6 ‘o e ako ‘a e fanau, pea ko e ngata’anga foki ia ‘a e silapa ‘a e Lautohi Si’i (Primary School). Ko e ta’u mahu’inga ‘aupito eni ki he ngaue ‘a e kau faiako ki hono fakapapau’i kuo ‘osi maau e silapa ‘a e Lautohi Pule’anga hono ako’i, pea kuo mateuteu e tamasi’i ako ke hoko atu ki he silapa fo’ou mo e akenga fo’ou ‘o e ako ‘a ia na’e kamata he Foomu 1 he ngaahi kolisi. Ko e Sivi Hu ko ia ki he ngaahi Kolisi na’e fakahoko he Kalasi 6 ko e me’afua ia na’e ngaue’aki ke sivi’i mo fakama’opo’opo e ‘uluaki ta’u ‘e 6 e ako ‘a e fanau. Na’e ngaue malohi ‘aupito e kau faiako Kalasi 6 ‘ikai ngata pe he’enau mateaki’i e ngaue pea ke fakapapau’i ‘oku

maau hono faiako'i e silapa, ka ko e me'a mahu'inga ange ko 'enau feinga ke ola lelei e sivi 'a e fanau pea nau hoko atu ki he ngaahi Kolisi kuo nau mateuteu mo matu'otu'a faka'atamai fe'unga ke nau veipa mo e pole 'o e ngaahi lesoni 'a e Foomu 1.

Ko e silapa foki 'a e Foomu 1 'oku kehe 'aupito ia mei he silapa 'a e Lautohi (Kalasi 1 – Kalasi 6), pea toe kehe mo e fiema'u fakanaunau mo e fakafaiako. Ko e Sivi Hu he Kalasi 6 na'e fakatefito pe he lesoni 'e fa (4) – Lea Faka-Pilitania (English), Fika, Lesoni Tonga mo e Saienisi. Ko e ngaahi lesoni 'a e Foomu 1 mo e Foomu 2 na'e kau ai 'a e ngaahi lesoni 'e fa 'oku ha atu 'i 'olunga, tanaki atu ki ai mo e ngaahi lesoni kehe hange ko e Lesoni Tekinolosia (Creative Technology), Lesoni Fakamalohisino (Movements and Fitness), Lesoni Hiva (Music) mo e Saienisi 'o e Sosiale (Social Science). Ko e taumu'a 'o e ngaahi lesoni kotoa ko eni ke teuteu'i e tamasi'i ako mo e ta'ahine ako ke hoko atu 'ene ako 'i he Foomu 3 mo e ngaahi kalasi ki 'olunga. 'I he Foomu 3 'oku kamata leva e fili 'a e fanau ako 'enau ngaahi lesoni fili (options) ke fakatefito ai e hokohoko lelei 'enau ako fakatatau ki honau manako mo honau malohinga. Ko e fakava'e ako 'i he Foomu 1 mo e Foomu 2 'oku tokoni lahi ki he hokohoko lelei e ako 'a e tokotaha ako mo ma'u ai e *ako lelei* 'oku faka'amu ki ai e tokotaha ako kotoa. Ka 'ikai lelei e fakava'e 'e faingata'a'ia 'aupito e tokotaha ako he'ene a'u ki he ngaahi kalasi ma'olunga mo e ngaahi Sivi Fakapule'anga. 'I he hu 'a e fanau ki he Foomu 1 mo e Foomu 2 he ngaahi Kolisi, 'oku nau 'inasi he faingamalie tatau 'oku 'inasi ai e ngaahi kalasi ki 'olunga (Foomu 3 – Foomu 7) 'i he ngaahi naunau ako, kau faiako mo e ngaahi taukei fakafaiako. 'Oku nau ako 'i he ngaahi lokiako kuo fakanaunau, nau ako he ngaahi loki saienisi makehe (science labs) mo e ngaahi loki makehe ki he ngaahi lesoni fakatekinikale mo e ngaahi lesoni 'oku fiema'u ha loki makehe hange ko e loki komipiuta. 'Oku nau 'inasi foki he laipeli mo e ngaahi naunau kehe 'oku ngaue'aki ki he ngaahi kalasi lalahi.

Kau Faiako

'I he Lautohi Pule'anga (Kalasi 1 – Kalasi 6) ko e faiako pe 'e taha 'oku ne faiako'i kotoa e ngaahi lesoni 'e fa, 'a ia ko e faiako pe ia na'e teu'i ke faiako he Lautohisi'i, pea 'oku fakangatangata pe me'a te ne malava 'o fe'unga pe ki he ngaahi kalasi mo e ngaahi fiema'u 'a e Lautohisi'i. Ko e Foomu 1 mo e Foomu 2 he Kolisi 'oku fiema'u leva ia ke kehekehe 'a e kau faiako ki he lesoni takitaha fakatatau ki he mala'e na'e ako ki ai, teu'i ki ai mo 'ilo lahi ki ai. Ko e kau faiako foki ko eni na'e teuteu'i makehe pe nautolu ke nau faiako he Kolisi pea 'oku 'i ai 'enau 'ilo mo e taukei makehe ki he lesoni 'oku nau faiako'i. 'Oku malava foki heni ke 'alu hifo 'a e kau faiako he ngaahi kalasi ma'olunga 'o faiako he Foomu 1 mo e Foomu 2 'o nau fevahevahe'aki ai 'enau 'ilo mo e taukei mo e kau faiako 'o e Foomu 1 mo e Foomu 2,

pea faingamalie leva hono faiako'i e ngaahi lesoni kehe 'e 'aonga ki he fanau ako he taimi 'oku nau hiki hake ai ki he Foomu 3 'o teuteu ai ki he ngaahi kalasi sivi fakapule'anga.

Ngaahi lelei kehe na'e ma'u 'ehe fanau ako he hu 'o Foomu 1 mo Foomu 2 ki he kolisi

Na'e 'ikai ngata pe 'a e 'inasi 'a e fanau ako Foomu 1 mo e Foomu 2 he ngaahi lelei fakasilapa mo e fakafaiako he hu ki he Kolisi, ka na'e toe 'iai foki mo e ngaahi lelei kehe na'e ma'u ke tokoni ki he'enau tupu fakasino, faka'atamai pea pehe foki ki he fakasosiale. Ko e ni'ihini 'o e ngaahi lelei na'e ma'u 'e he fanau he hu ki he Kolisi:

- (i) ***Vave matu'otu'a mo fakapotopoto e fakakaukau.*** Ko 'enau hiki ki he Kolisi 'o mavahe mei he Lautohi Pule'anga 'oku 'i ai leva 'a e mahiki 'i he'enau tu'unga fakakaukau, 'o 'ikai kei fakakaukau fakakauleka, kae kamata ke nau fakakaukau fakakolisi. 'Oku nau feohi mo e fanau ako kuo kamata ke fakapotopoto e fakakaukau, pea toe 'i ai mo e kau faiako 'oku tokoni ki he fakatupulekina e 'atamai matu'otu'a mo fakapotopoto 'o e fanau ako.
- (ii) ***Ako mei he fanau ako lalahi.*** Hoko e fanau ako kalasi ma'olunga 'oku ako lelei mo fakafotunga lelei ko e fa'ifa'itaki'anga (role model) ki he kau hu fo'ou.
- (iii) ***Faingamalie ke ako e ngaahi sipoti.*** Lahi mo e faingamalie ke nau ngaue fakataha mo e tamaiki lalahi he sipoti mo e ngaahi ngaue kehe, pea lava ke hokohoko lelei 'enau fakalalaka mei he kalasi (grade) ma'ulalo 'o a'u ki he ngaahi kalasi lalahi ange.

(2) 'OSI HONO TA'OFI 'O E SIVI HU HE KALASI 6

Na'e hoko 'a e ngaahi palopalema lahi 'o ne uesia ai e ako 'a e fanau mo e fakahoko fatongia 'a e kau faiako 'i he taimi na'e ta'ofi ai 'a e Sivi Hu ki he ngaahi Kolisi he Kalasi 6 pea tuku hifo 'a e Foomu 1 mo e Foomu 2 mei he Kolisi ki he Lautohisi'i.

- (i) ***'Ika toe 'iai ha fakama'opo'opo'anga (check point)*** ke ne fakama'opo'opo mo sivi'i e 'uluaki ta'u 'e 6 'a e ako 'a e fanau. Hoko heni ke mole e laumalie ngaue malohi 'o e kau faiako Kalasi 6 pea hiki e tokanga ki he Foomu 2 kae 'ikai toe tokangaekina e Kalasi 6. Koe'uhi ko e 'ikai ha me'afua fakafonua ke sivi'i'aki e 'uluaki ta'u e ono 'o e ako 'a e fanau, 'oku 'ikai leva ke lava 'o tala pe 'oku maau mo ma'opo'opo 'a e silapa mei he Kalasi 1 ki he Kalasi 6 pea toki hiki e fanau ki he Foomu 1. 'Ika ngata ai ka 'oku toe hiki kotoa ki he Foomu 1 'a e ni'ihini 'oku te'eki ai mateuteu fakaako ke hiki ki he Foomu 1. 'Oku hoko heni 'a e faingata'a'ia

‘a e fanau ako ko eni, pea toe faingata’ a’ia lahi ange ‘a e faiako ‘o e Foomu 1. ‘Oku hoko foki heni ke holoa lahi ‘aupito ai e ivi faiako e kau faiako Kalasi 6, ‘a ee na’ a nau anga ki hono ako’i fakamaatoato e fanau Kalasi 6 ‘ikai ngata pe ko e teuteu ki he Sivi Hu kae kau foki ai mo e fakapapau’i ‘oku kakato e silapa hono ako’i.

- (ii) **Palopalema fakafaiako.** ‘Oku tofuhia ‘a e meimei ‘apiako Lautohi kotoa ‘i he palopalema ko e ‘ikai ke ‘i ai ha kau faiako taukei fe’unga ke faiako he Foomu 1 mo e Foomu 2. Na’e te’eki ai ke mateuteu ‘a e Potungaue Ako ke teu’i ha kau faiako ke faiako he ngaahi kalasi ko eni. Ko e ongo kalasi foki ko eni ‘oku totonu ke faiako’i ia ‘i he founga faiako ‘a e Kolisi, ‘a ia ko e lesoni kotoa pe ‘oku ‘i ai ‘a e faiako kuo teu’i ki he lesoni ko ia, ‘o ‘ikai hange ko e Lautohi si’i ke faiako’i pe ‘e he faiako ‘e taha e ngaahi lesoni kotoa. ‘I he ngaahi ‘apiako lahi ko e faiako pe ‘e taha ‘i he Foomu 1 pea taha he Foomu 2 na’e teu’i ke faiako he kolisi. Hoko heni ‘o lahi ‘aupito e ngaue ki he faiako ko eni, pea ‘i he ngaahi ako lahi ‘oku ‘alu hake ‘a e kau faiako na’e teu’i ki he Lautohisi’i ‘o faiako he Foomu 1 mo e Foomu 2, pea ‘i he ngaahi ako ‘e ni’ihi ‘oku faiako’i fakalautohisi’i pe, ‘o faiako’i ‘e he faiako ‘e taha e ngaahi lesoni kotoa. ‘Oku ‘ikai foki ke toe ‘i ai ha faingamalie he ha’u ha kau faiako mei he ngaahi kalasi ki ‘olunga (Foomu 3 ki ‘olunga) ‘o faiako mo vahevahe ‘enau ‘ilo ki he Foomu 1 mo e Foomu 2, pea ko e mole lahi eni ki he fanau ako ko eni. ‘Oku hoko leva heni ‘a e ‘ikai ke ako’i lelei e fanau pea iku ‘o ‘ikai ke nau ma’u ‘a e *ako lelei* (quality education) ko ia kuo tu’utu’uni ‘e he Lao ‘o e Ako.
- (iii) **‘Iakai ha naunau fe’unga.** Ko e ngaahi ‘apiako lahi ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha naunau ako fe’unga ke fakahoko’aki hono ako’i e ngaahi lesoni ‘oku mahu’inga ki he ako ‘a e fanau. Kau heni ‘a e ‘ikai ke ‘i ai ha ngaahi loki makehe ki he saienisi (science labs). ‘Oku uesia heni pea ‘ikai kakato hono ako’i ‘o e lesoni ko eni.
- (iv) **‘Iakai ako’i e ngaahi lesoni poupou.** Talu hono fakahoko e liliu’o a’u mai ki he ta’u 2023 ko e lesoni pe ‘e fa (4) na’e ako’i he Foomu 1 mo e Foomu 2 he ngaahi ako’anga ‘a e Pule’anga, ‘a ia ko e ngaahi lesoni pe na’e fai he Kalasi 6 – Lea Faka-Pilitania, Fika, Saienisi mo e Tonga. ‘I he ta’u ni, 2024, na’e toki fakakau mai ‘a e lesoni ‘e tolu (3) kehe ‘a ia ko e Tekinolusia (Creative Technology), Sosaieti Tonga mo e Angafakafonua (Tongan Society and Culture) mo e lesoni Fakamalohisino (Movement and Fitness). Neongo hono tanaki mai e ngaahi lesoni ko eni ka na’e ‘ikai tokanga’i fakamaatoato kae hange pe ha fakaai he na’e ‘ikai ngata pe hono ‘ikai ako’i fakamaatoato ka na’e ‘ikai kau ia ‘i he ngaahi sivi hange koe Sivi

Vaeuata'u (Mid-Year Exam) mo e Sivi he Faka'osinga 'a e ta'u (Final Exam). Na'e 'ikai pe foki fakakau e ngaahi lesoni fo'ou ia ko eni he Sivi Hu 'a e Foomu Ua ki he ngaahi kolisi. 'Oku mole lahi heni 'a e faingamalie 'o e fanau ako ke nau ako 'a e ngaahi lesoni kehe 'e tokoni mo poupou ki honau hala fononga he ako he Kolisi. Ko e fakakaukau fakavalevale eni he ko e taimi 'e 'alu hake ai e fanau ako ki he Foomu 3 mo e ngaahi kalasi ma'olunga ange e fu'u faingata'a ke nau ako e ngaahi lesoni fo'ou, pea te nau 'alu ai pe mo e faingata'a'ia ko ia ki he Foomu 4, 5, 6 mo e 7. 'Oku toe mole heni 'a e taumu'a ke ma'u 'e he fanau e *ako lelei*.

- (v) **'Ikai mahino pea ta'epau e hala fononga e fanau ako he 'osi 'a e Foomu 2.** Ko e ngaahi kolisi 'a e ngaahi siasi 'oku 'i ai pe 'enau Foomu 1 mo e Foomu 2, pea 'oku hiki hake pe kinautolu 'o Foomu 3. Ko e ngaahi kolisi 'a e Pule'anga 'oku fakangatangata pe 'a e faingamalie ki he Foomu 3. Ko e 'osi mai ko ia 'a e fanau ako mei he ngaahi Foomu 2 'a e Pule'anga, hange ko ia ne hoko 'i he faka'osinga 'o e 2022 mo e 2023, ko e ni'ihiki tokosi'i pe na'e ma'u honau faingamalie ke hu ki he Foomu 3 he ngaahi kolisi 'a e Pule'anga. Ko e toenga pea ko e tokolahi ia na'e 'osi mei he ngaahi Foomu 2 'a e Pule'anga, ko e malo e 'ofa 'a e ngaahi kolisi 'a e ngaahi siasi 'o 'oange e faingamalie 'o e ni'ihiki ke hu ange ki he 'enau ngaahi Foomu 3. 'Oku 'ikai leva ke 'ilo pe ko e ha e me'a 'oku hoko ki he toenga, pe ko e toko fiha nai 'a kinautolu 'a e fa'ahinga ko eni. 'Oku 'ikai foki ke 'iai ha fokotu'utu'u mahino 'a e Pule'anga mo e Potungaue Ako ki he fa'ahinga ko eni. 'Oku 'osi ma'u e ngaahi fakamatala falala'anga mei he ngaahi ako 'a e ngaahi siasi ko e fanau na'e hu ange mei he Form 2 'a e ngaahi ako'anga 'a e Pule'anga ki he Foomu 3 'a e ngaahi ako siasi 'oku hoko ko e palopalema lahi ki he 'apiako mo e kau faiako foki. 'Ikai ngata he 'enau ta'emateuteu faka'atamai ke nau matu'uaki e ngaahi fiema'u 'a e Form 3 ka 'oku nau toe fu'u tomui he ngaahi lesoni na'e 'ikai fai he ngaahi ako 'a e Pule'anga, pea 'oku toe fiema'u ia ke fai hono ako'i makehe 'o tuai ai mo faka'apulu ki he faiako mo e toenga e kalasi.

'Oku faingata'a'ia 'a e ngaahi 'apiako 'oku 'i ai e Foomu 1 mo e Foomu 2 he tafa'aki fakanaunau mo e fakafaiako pea 'oku uesia lahi ai e ako 'a e fanau. Ko e 'ikai ko eni ke 'iai ha fakama'opo'opo'anga (check point) he 'osi 'a e silapa ki he Lautohisi'i (Kalasi 1-Kalasi 6) 'oku 'ikai leva ke lava 'o fai ha fakafuofua lelei ki he ngaahi vaivai'anga mo e ngaahi tonounou ke fai kei taimi ki ai ha ngaue, pea 'e fononga ai pe fanau ako mo e palopalema ko ia 'o a'u ki he ngaahi kalasi ma'olunga he Kolisi. He'ikai foki ke lava 'e he Sivi Hu he Foomu 2 'o

fakama'opo'opo mai mo e Kalasi 1 – Kalasi 6, he 'oku na fu'u kehekehe 'aupito mo e silapa mo e ngaahi fiema'u 'a e Foomu 1 mo e Foomu 2. Ko e ongo fo'i sisitemi ako kehekehe eni 'e ua 'oku tau feinga ke fakama'opo'opo fakataha 'aki 'a e sivi 'oku fakatefito he fo'i sisitemi 'e taha, 'a ia ko e Foomu 1 & Foomu 2. Ko e me'a leva 'oku hoko heni ko e 'ikai ke tau lava 'o ma'u 'a e 'imisi totonu 'o e tukunga 'o e ako kae lava ke fakalelei'i kei taimi.

Ngaahi Fakamo'oni Ki He Makatu'unga 6.

1. Tohi Fehu'i Fika 27/2023 ki he 'Eiki Palemia, 'aho 4 'Epeleli 2023
2. Tohi Fehu'i Fika 27/2023 ki he 'Eiki Palemia, 'aho 4 'Epeleli 2023
3. Tohi Fehu'i Fika 33/2023 ki he 'Eiki Palemia, 'aho 23 Me 2023
4. Tohi Fehu'i Fika 35/2023 ki he 'Eiki Palemia, 'aho 23 Me 2023

Makatu'unga 7

Ta'ofi 'a e Sivi Fakamo'oni Ako 'a Tonga na'e fakahoko he Foomu 5

'I he ta'u 2021 na'e tu'utu'uni ai 'a e 'Eiki Palemia mo Minisita Ako ke ta'ofi hono toe fakahoko 'a e Sivi Fakamo'oni Ako 'a Tonga (Tonga School Certificate) 'a ia na'e fakahoko he Foomu 5.

(1) KIMU'A HONO TA'OFI E SIVI FAKAMO'ONI AKO 'A TONGA (TSC) NA'E FAKAHOKO HE FOOMU 5

Fatongia ko e Fakama'opo'opo'anga (Check point)

Kau eni he tu'utu'uni ta'efakapotopoto he ko e Foomu 5 ko e fakama'opo'opo'anga (check point) ia 'o e ako kotoa na'e fai mei he Foomu 3 ki he Foomu 5. Ko e Lautohi Pule'anga na'e fakama'opo'opo ia 'e he Sivi Hu he Kalasi 6. Ko e 'uluaki ta'u 'e ua he kolisi na'e fakama'opo'opo ia 'e he Sivi he Foomu 2. Ko e Foomu 3 ki he Foomu 5 na'e fakama'opo'opo ia 'e he Sivi Fakamo'oni Ako 'a Tonga (TSC) he Foomu 5. Ko e Silapa 'a e Foomu 6 'oku lahi e ngaahi me'a fo'ou ai mo e ngaahi 'elia ako 'oku fai hono fakava'e mei he Foomu 3 ki he Foomu 5, pea 'i he Foomu 6 'oku 'ikai toe fai hano faiako'i fakaikiiki ka 'oku fiema'u e fanau ako ke faka'aonga'i e ngaahi 'ilo mo e ngaahi taukei na'a nau ako 'i he Foomu 3 ki he Foomu 5. Ko e 'uhinga ia 'oku mahu'inga ai e fatongia fakama'opo'opo 'o e Sivi Fakamo'oni Ako he Foomu 5, ke hoko hake tamasi'i ako ki he Foomu 6 kuo ne 'osi ako e ngaahi me'a 'oku fiema'u ke ne ako ke fakava'e'aki 'ene ako he Foomu 6.

Tohi ke Fakamo'oni'i Ako

Ko e Sivi Fakamo'oni Ako 'a Tonga na'e ma'u ai e tohi fakamo'oni ako fakafonua ke fakamo'oni'i e ako 'a kinautolu te nau mavahe mei he ako hili 'a e Foomu 5. 'Oku tokolahi foki 'a e fanau ako 'oku nau mavahe pe nofo mei he ako hili 'a e Foomu 5 'i he ngaahi 'uhinga kehekehe, 'o kau ai 'a e hiki ki ha 'apiako fakatekinikale 'o hoko atu ai, kumi ha ngaue ke tokoni ki he matu'a, pe folau ki muli 'o faka'osi ki ai e ako kolisi. 'Oku 'aonga 'aupito leva 'a e Tohi Fakamo'oni Ako Fakafonua ki he ngaahi taumu'a ko eni. 'Oku fiema'u 'e he ngaahi ako'anga tekunikale pe ngaue'anga pe ako'anga 'i muli ha fakamo'oni pau mo falala'anga ke fakamo'oni'i'aki na'e ako 'a e tamasi'i ako 'i he silapa pe polokalama ako kuo 'osi fakamo'oni'i mo 'osi fakamafai'i fakafonua.

Tokangaekina 'e he kau Faiako

Koe'uhi ko e ongo fatongia 'oku ha atu 'i 'olunga, Fakama'opo'opo mo e Fakamo'oni'i Ako, na'e kouna leva e kau faiako ke nau tokanga makehe ki he fanau ako he Foomu 5. Na'e ngaue malohi mo faka'utumauku leva e kau faiako ke 'ikai ngata pe hono faiako'i e silapa ke kakato kae toe ma'u foki mo ha ola lelei 'a e fanau he sivi. Na'e 'ikai loto ha faiako ke hiki hake fanau ki he Foomu 6 'oku te'eki kakato mo maau e silapa 'a e Foomu 5, pea na'e 'ikai loto ha faiako ke kovi e ola e sivi Fakamo'oni Ako 'a 'ene fanau ako. Na'e fakalele foki mo e ngaahi poako mo e ngaahi ako taimi kehe ko e fakatefito ke tokoni'i e fanau Foomu 5 mo teuteu'i ki he Sivi Fakamo'oni Ako 'a Tonga. Ko e tokolahi taha 'o e kau ako na'e lelei hono ako'i he Foomu 5 na'e 'ikai ke nau faingata'a'ia fefe he Foomu 6, pea 'ikai toe fu'u mole taimi e faiako Foomu 6 he toe faiako'i e ngaahi me'a na'e tonu pe ia ke 'osi 'ilo mei he Foomu 5. Na'e 'i ai e tokanga makehe 'a e kau faiako mo e 'apiako ki hono ako'i e Foomu 5 mo pou pou ki he ngaahi polokalama ako, pea na'e ha mai ai e tokanga 'a e fanau ako ki he ako mo e ngaahi polokalama 'a e 'apiako.

Fakava'e ki he hoko atu e ako

Na'e hoko e ngaahi 'elemeniti mo e ngaahi ngaue fakaako he Foomu 5 ko e fakava'e mo e fakalika ki he ngaahi ngaue 'e fetaulaki mo e tokotaha ako he Foomu 6 mo e ngaahi levolo ako ma'olunga ange. Ko e ngaahi polokalama sivi fakaloto'api (internal assessment) na'e ako'i ai e tamasi'i ako ki he ngaahi taukei fakatotolo mo e fekumi 'a ia 'e 'aonga lahi 'i he ngaahi levolo ma'olunga ange. Ko e fakava'e mahu'inga eni pea na'e kau ia he fatongia fakama'opo'opo 'o e faiako ke fakapapau'i 'oku ako'i lelei 'a e ngaahi taukei ko ia ki he fanau ako. Ko hono

fakalika eni 'o e ngaue fa'u poloseki ki he fanau ako. Ko e taukei mo e ngaue malohi 'a e faiako 'oku fu'u mahu'inga 'aupito ki hono teuteu'i lelei e fanau ako ke fakapapau'i te nau hiki hake ki he Foomu 6 kuo nau mateuteu. Na'e toe 'inasi foki mo e fanau ako he ngaue lelei mo ngaue mateaki 'a e kau faiako, pea nau tokanga ki he ako he'enu 'ilo 'oku 'i ai e taumu'a 'o e ako he ta'u ko ia, 'a ia ko e kau he sivi fakapule'anga, Sivi Fakamo'oni Ako 'a Tonga, mo e 'amanaki lelei ki he ma'u e Tohi Fakamo'oni Ako.

(2) 'OSI HONO TA'OFI E SIVI FAKAMO'ONI AKO 'A TONGA (TSC) HE FOOMU 5

Ko e ngaahi palopalema eni kuo hoko pea 'e hokohoko atu he kaha'u, ko e ngaahi ola ia hono ta'ofi 'o e Sivi Fakamo'oni Ako a Tonga.

(i) 'Ikai toe 'iai ha me'angaue ke ne fakama'opo'opo mo sivi'i e silapa mo e ako 'a e fanau mei he Foomu 3 ki he Foomu 5.

Ko e palopalema 'oku hoko heni he 'oku 'alu hake 'a e fanau ki he Foomu 6 'oku 'ikai kakato e ngaahi me'a na'e tonu ke nau ako mo 'ilo ki ai pea nau toki hiki ki he Foomu 6. Koe'uhi ko e 'ikai ke fai ha sivi he Foomu 5 'oku 'ikai leva loko fai ha tokanga ki he fanau ko eni, kae lahi tokanga pe ngaahi 'apiako ia ki he Foomu 6. Ko e silapa 'a e Foomu 6 'oku lahi e ngaahi me'a fo'ou ai na'e totonu ke fai hono fakava'e mei he Foomu 3 ki he Foomu 5, ka koe'uhi ko e 'ikai lava hano fakama'opo'opo e silapa he Foomu 5, 'oku 'alu hake ai e fanau ki he Foomu 6 mo e 'ilo 'oku fakakonga mo ta'ekakato. Hoko eni ke toe lahi ange ai e ngaue ki he faiako he Foomu 6 'i he'ene toe feinga ke tatapuni e ngaahi tonounou talu mei he Foomu 3. Ko e kau faiako 'e ni'ihi 'oku nau feinga ke fakavave e silapa ke 'osi kimu'a he sivi, pea 'ikai ai ke nau toe tokanga ke foki 'o tatapuni e tonounou, ka nau hoko atu pe nautolu 'o tatau ai pe pe'oku mahino ha me'a ki he fanau pe 'ikai.

'Oku 'asi mai 'a e palopalema ko eni 'i he ngaahi poako mo e ngaahi ako makehe 'oku fakahoko ki he fanau Foomu 6 mo e Foomu 7 he ta'u ni, ka na'a nau Foomu 5 he ta'u kuo 'osi mo e 2022, 'a ia ko kinautolu ia na'e ta'esivi he Foomu 5. Fakaloloma 'aupito 'enu ta'utu mai 'oku 'ikai 'ilo e me'a na'e totonu ke 'ilo he Foomu 5, pea 'oku 'ikai pe toe faiako'i ia 'e he faiako Foomu 6, kae hoko atu pe ia he silapa 'a e Foomu 6. 'Oku toe 'alu ai pe tamasi'i ako mo e fatunga palopalema mo e ngaahi 'ilo fakakonga ko ia ki he Foomu 7. 'Oku 'ikai leva ke ui eni ia ko e *ako lelei*. 'Oku hiki hake 'a e fanau ki he Foomu 6 'oku fu'u ta'emateuteu 'aupito ke nau fai e ngaue 'a e Foomu 6.

Ko e taha foki e ngaue 'a e Sivi Fakamo'oni Ako 'a Tonga ko hono fili e fanau ako te nau malava e silapa 'a e Foomu 6, pea ko kinautolu pe 'e hiki ki he Foomu 6. Ko hono to'o ko eni e Sivi Fakamo'oni Ako 'a Tonga, 'oku hiki kotoa hake ai 'a e kau Foomu 5 'o Foomu 6, 'ikai ha toe filifili. Ko e me'a 'oku hoko heni ko e 'ikai ngata pe he nounou fakanaunau, ka 'oku toe tokolahi 'aupito e ngaahi kalasi Foomu 6 pea toe lahi 'aupito ange ai e ngaue 'a e faiako. 'I kai ngata ai ka ko e toe hiki hake ai 'a e fa'ahinga ia he 'ikai pe te nau lava'i 'e nautolu e ngaahi leseni 'a e Foomu 6 pea 'oku nau hoko pe ko e fakatuai ki he faiako mo e ako 'a e toenga. Ko e ni'hi foki ko eni na'e mei 'aonga ange ke nau mavahe pe he 'osi 'a e Foomu 5 'o hu ki he ngaahi 'apiako tekunikale pe kumi ha ngaue. Ka 'oku fiema'u foki ha Tohi Fakamo'oni Ako ia ke nau nofo atu mo ia.

(ii) 'I kai ha tohi Fakamo'oni Ako

'Oku 'i ai e fanau ako ia 'oku nau fie nofo kinautolu mei he ako kolisi he 'osi 'enau Foomu 5 'i he ngaahi 'uhinga kehekehe pe. Ni'hi ko e fie hoko atu ki he ngaahi 'apiako tekunikale, ni'hi ko e nofo 'o kumi ngaue, ni'hi ko e hiki atu ki muli 'o hoko atu ai e feinga ako, pea ni'hi ko e fie nofo pe ia he ako. Ka ko e palopalema ko e 'ikai ha tohi Fakamo'oni Ako ke fakamo'oni'i'aki 'enau ako na'e fai, he 'oku fiema'u 'e he ngaahi ako'anga pe ngaue'anga ha fakamo'oni falala'anga fakafonua ke fakamo'oni'i'aki 'enau ako pea toki fakangofua ke nau hu ange. 'Oku hoko leva heni hono fakamalohi'i kinautolu ke hu ki he Foomu 6 'o hoko ai e ngaahi palopalema ko ena 'oku ha atu 'ihe fika (i) 'i 'olunga.

Pea ko e ni'hi 'oku nau fili ke nau nofo mei he kolisi, 'oku nau nofo atu mo e hala'ataa ha tohi Fakamo'oni Ako. Ko e nofo mai 'a e ni'hi ko eni mo e hala he tohi Fakamo'oni Ako 'e faingata'a ke ma'u hanau faingamalie ako pe ngaue, pea toe fakalahi mai ai pe palopalema fakasosiale kehekehe 'oku lolotonga fekuki mo e fonua he ngaahi 'aho ni. Ko e fakamatala na'e 'omai mei he Potungau Ako fekau'aki mo e me'a ni 'i hono fakafehu'i 'e he matu'a, ke ngaue'aki pe 'a e ola e sivi fakaloto'api 'a e 'apiako takitaha. Kau eni he fakakaukau 'oku 'ikai ngata pe he'ene ta'efakapalofesinale ka 'oku toe hala fakaako mo matu'aki ta'etoka'i e matu'a mo e kaha'u 'o e fanau. Ko e mahu'inga 'o e ngaahi sivi fakaloto'apiako 'oku ngata pe he ngaahi fili fakaloto'apiako ki he hiki ki he Foomu 6 mo e ngaahi ngaue kehe 'a e 'apiako. Ko e to ki tu'a mei he 'apiako 'oku 'ikai 'i ai hano fu'u mahu'inga fefe ki he kumi ngaue pe hoko atu ki ha ngaahi ako'anga kehe. 'Oku fiema'u ke nau nofo mai

mei he ako mo ha tohi Fakamo'oni Ako fakafonua 'oku 'osi fakamo'oni'i mo fakamafai'i 'e ha sino fakafonua. 'E 'ikai foki ke lava e fa'ahinga ko eni 'o tohi kole ngaue ki he ngaahi ngaue 'a Pule'anga, he ko e tu'unga fakaako ma'ulalo taha ki he Ngaue Fakapule'anga ko e Sivi Fakamo'oni Ako 'a Tonga (Tonga School Certificate), ka kuo 'osi ta'ofi foki ia.

(iii) Hiki e tokanga 'a e kau faiako mo e 'apiako

Ko e ngaahi kalasi 'oku sivi fakapule'anga 'oku tukutaha ki ai a tokanga 'a e 'apiako mo e kau faiako, he ko e ola 'o e sivi fakapule'anga 'oku ne fakaha ki tu'a 'a e ola e ngaue 'a e kau faiako mo e 'apiako fakalukufua. Ko e me'asivi ia 'oku fai'aki hono sivi'i e lelei e ngaue 'a ha faiako mo e fakahoko fatongia 'a e 'apiako 'o kamata mei he Puleako 'o faai hifo ai. Ko hono to'o ko ia e Sivi Fakamo'oniako 'a Tonga mei he Foomu 5 kuo holo leva e mahu'inga 'o e Foomu 5, kae hiki e tokanga ki he Foomu 6 mo e Foomu 7 he ko e ongo kalasi pe ia 'oku fai ai e sivi fakapule'anga. 'Oku hoko heni ke hiki e tokanga 'o nofo taha he Foomu 6 mo e Foomu 7 pea faka'ata'ataa mo e kau faiako ke nau tokanga taha ki he ongo kalasi ko ia.

'Oku 'ikai leva toe loko fai ha tokanga makehe ki he Foomu 5 he kuo to'o hono fatongia ko e fakama'opo'opo'anga (check point). 'Oku 'ikai faiako'i fakamaatoato'i e fanau ako he kalasi ko eni pea 'ikai ngaue malohi e kau faiako ke faiako'i ke kakato e ngaahi fiema'u fakasilapa ki he kalasi ko eni. 'Oku hoko leva e kalasi mo e ta'u Foomu 5 ko e ta'u malolo 'o e fanau mo e kau faiako koe'uhi ko e 'ikai ha sivi fakapule'anga kenau taumu'a mo fakatu'otu'a ki ai, mo 'amanaki ki ha ola mo ha Tohi Fakamo'oniako ke faka'ilonga'aki 'enau feinga mo e tou'anga talu mei he Foomu 3.

(iv) Vaivai pea 'e hoko 'o holofa e fakava'e ki he hoko atu e ako

'Oku hoko 'a e ngaahi palopalema he (i), (ii) mo e (iii) 'i 'olunga ke tupu ai e tonounou lahi he ako 'a e fanau 'o tatau pe he a'usia 'o e ngaahi 'elia 'oku tonu ke ako'i mo e ngaahi taukei fakaako (skills) 'oku fiema'u ke nau ma'u mo a'usia (master) mei he Foomu 3 ki he Foomu 5. 'Oku 'ikai leva toe fai e ngaahi tokanga makehe mei tu'a he ngaahi poako mo e ngaahi kalasi makehe koe'uhi ko e 'ikai ke nau sivi 'i ha sivi fakapule'anga. 'Oku 'asi lelei mai e palopalema ko eni 'i he ngaahi poako mo e ngaahi ako makehe 'i tu'a ki he Foomu 6 'o e ta'u ni. 'Oku 'ilonga 'aupito hono li'aki mo ta'etokanga'i e fanau ko eni he taimi na'a nau Foomu 5 ai he ta'u kuo maliu atu. Lahi 'aupito e ngaahi kongia he silapa mo e ngaahi topiki na'e tonu ke lava hono ako'i mo hono fakama'opo'opo he Foomu 5 ka na'e 'ikai fakahoko koe'uhi ko e 'ikai fai ha sivi

fakapule'anga. Ko e ngaahi konga e silapa mo e ngaahi taukei (skills) mahu'inga na'e tonu ke ako'i he Foomu 3 mo e Foomu 4, pea fakama'opo'opo he Foomu 5 'oku 'ikai ma'u 'e he fanau Foomu 6 he na'e 'ikai fai e ngaahi ngaue ko eni. Pea ko e fakatu'utamaki taha leva ko e 'ikai toe fie foki e faiako Foomu 6 ia 'o fai ha fakama'opo'opo kae hoko atu pe ia ki he ngaue totonu 'o e Foomu 6. 'Oku 'iai leva e fu'u tonounou (gap) lahi he tu'unga faka'ilo (knowledge) mo e tu'unga fakataukeyi (skills) 'a e fanau Foomu 6. 'E tuli pe foki 'e he faiako Foomu 6 ia 'ene totonu ke ne faiako'i pe 'e ia e silapa 'a e Foomu 6, pea 'oku 'ikai ko hano fatongia ke toe foki 'o fakama'opo'opo e ngaue na'e 'osi tonu ke maau hake mei he Foomu 3 ki he Foomu 5. Ko e lipooti 'oku 'omai mei he ni'ihi 'oku nau loto lelei ke fai hono tokoni'i 'i tu'a 'a e fanau Foomu 6 'o e ta'u ni, 'oku fu'u faka'ofa 'aupito 'enau ta'utu mai 'oku 'ikai misi ki he leseni 'a e Foomu 6 koe'uhi ko e 'ikai faiako'i e ngaahi leseni 'a e Foomu 5 ke maau. Pea ko e fo'i ta'emahino mo e tonounou ko eni te nau fe'ao mo ia he ta'u kakato mo e toenga 'enau mo'ui fakaako, kapau 'e 'ikai fai hano tokoni'i makehe mei tu'a. Pea ko e me'a tatau 'e hoko ki he to'uako kotoa 'e muimui mai. 'E fua kotoa leva 'e he ngaahi to'uako e kaha'u e nunu'a 'o e faitu'utu'uni ta'efakapotopoto ko eni. 'Oku fu'u fiema'u ke fai ha ngaue fakavavevave ke fakangata e palopalema ko eni ke haofaki'i e ako mo e kaha'u 'o e fonua.

Ngaahi Fakamo'oni ki he Makatu'unga Fika 7

1. Tohi Fehu'i Fika 26/2023 ki he 'Eiki Palemia, 'aho 4 'Epeleli 2023
2. Tohi Fehu'i Fika 34/2023 ki he 'Eiki Palemia 'aho 23 Me 2023

(Lisi 'o e ngaahi tohi ngaue pou pou 'oku fakahu fakataha mo e Fokotu'u.)

Fakalahi 1
Fakalahi 2
Fakalahi 3
Fakalahi 4
Fakalahi 6
Fakalahi 7

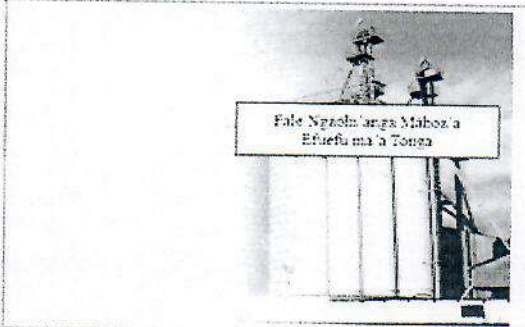
FAKALAHÍ 1 KI HE MAKATU'UNGA 1

Ngaahi Fakamo'oni:

1. Fakamatala Patiseti 'a e Pule'anga 2024/2025, peesi 115.
2. Lipooti 'a e Komiti Pa'anga 'a e Fale Alea 'i hono Vakai'i 'o e Patiseti Fakaangaanga 'a e Pule'anga 2024/2025, peesi 17.

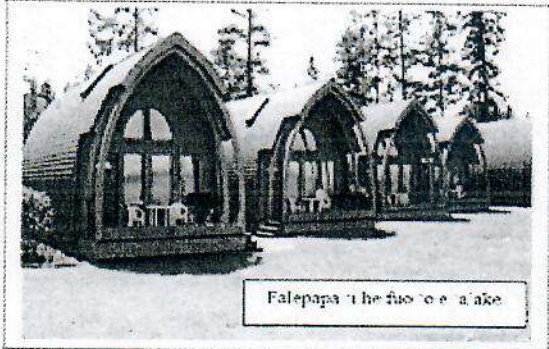
4. Mahoa'a Efuefu ma'a Tonga - Sekitoo Fakatupu Koloa

- Ko e fokotu'u' ke langa ha fale ngaohi'anga mahoa'a (fakafuofua 'a e fakamole' ki he \$15.0m). 'o fakataumu'a ke ngaohi 'a e mahoa'a efuefu' fakalotofonua, ko e konga 'eni' 'o e fokotu'utu'u ke fakatupulekina 'a e koloa ngaohi fakalotofonua', pea mo fakasi'isi'i 'a e hūmai 'a e koloa mahoa'a' mei tu'apule'anga'. 'Oku tokoni mo poupuu 'a e pule'anga' ki he fokotu'u fo'ou ko eni', 'i he feinga ke fakasi'isi'i 'a e koloa hūmai', fakalahi 'a e koloa 'oku ngaohi fakalotofonua' pea mo hono tokonia 'a e ngaahi ngāue'anga fakalotofonua'.
- Ko e tokoni mo e fengāue'aki fakataha 'a e pule'anga', 'oku fakafou ia 'I he faka'atā 'o e tukuhau' ki he ngaahi misini, ngaahi naunau langa ki he langa 'o e fale ngaohi'anga mahoa'a', pea mo e ngaahi tokoni makehe pē 'e fiema'u. 'I he lolotonga' ni, 'oku kei fengāue'aki atu 'a e Potungāue 'Anaki Tukufiatu mo e Kasitomu (MORC) pea mo e kautaha pisinisi ki he fakaikiki 'o e koloa 'e malava ke faka'atā mei he tute'.

5. Langa 'o e ngaahi fale nofo'anga fakatakimamata – Sekitoo Takimamata

- Ko fokotu'u ko eni', 'e fakatefito ia 'i hono to e langa 'o sekitoo takimamata', 'oku fakataumu'a ke solova 'a e pole ko eni', paotolouaki 'o e takimamata tu'uloo', pea mo hono fakatokanga 'i 'a e fiema'u vivili ke fakalahi 'a e ngaahi fale nofo'anga fakatakimamata ke fakatupulekina 'a e sekitoo takimamata'. 'Oku mahu'inga ai 'a e fengāue'aki', lelei 'o e ngaahi langa' pe mo hono palau'i lelei ke a'usia 'a e ola lelei 'I he kaha'u'.
- Ko e taumu'a' ke to e langa ha ngaahi fale fakatakimamata, fakafuofua ki he fale 'e 200 'i he ngaahi feitu'u 'e 10 'i Tongatapu, ke nofo ai 'a kinautolu, 'e fakahoko mai ki Tonga ni 'i 'Aokosi 2024.
- Ko e fakamole ki he fale 'e 200 ko e \$13.8 m, fakafuofua ki he \$69.101 ki he fale 'e taha.
- *Lelei 'e ma'u:* 'Oku fakafuofua 'a e tupu pe pa'anga 'e ma'u mei he poloseki' ni, ki he \$15.2m 'ovu he ta'u 'e 5 ke tā fakafoki mai ki he pule'anga', 'i he tupu pēseti 'e 10.0.
- 'Oku 'amanaki ke kakato 'a hono fakahoko 'o e poloseki', i he ta'u fakapa'anga 2024 'o fakataumu'a ke kakato 'a e langa kinu'a he fakataha 'a e kau taki 'i 'Aokosi 2024.

25

~~26~~

FALE ALEA 'O TONGA
Va'a Kōmiti & Laipeli

Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti:

Hon. 'Aisake Eke (Sea) Lord Fakafanua Hon. Tiofilusi Tu'etui
Hon. Piveni Puukala Lord Tu'ilakepa Hon. Sevenitini Toumoua
'Ātita Seniale

Mēmipa Talifaki: HSH Pilinisi Kolaniuvatu Fotofili, Lord Nuku, Hon. Samiu Kuita
Vaipulu, Hon. Hu'akavamediku, Hon. Taniela Fusimalohi.

KŌMITI TU'UMA'U KI HE NGAahi ME'A FAKAPA'ANGÁ & NGAahi FAKAMATALA FAKAPA'ANGA 'A PULE'ANGÁ

12	Vote 23. peesi 363	<p>Ke fakapapau'i 'a e fakalūkufua 'o e tēpile' 'i he kolomu 'o e 'Esitimeti Kamata 'o e 2023/24. 'I he Patiseti 'Esitimeti Fakaangaanga 2024/25 'oku \$9,651,600 ka ko e Patiseti ne tali mei' he Fale Alea' ko e \$10,926,700 'a ia 'oku kehekehe 'aki 'a e \$1,275,100.</p> <p>Ko e ngaahi kulupu lalahi 'eni 'o e fakamole' 'oku hoko ai 'a e tō kehekehe ko 'eni.</p> <p>Kulupu Fika 12xx kehekehe 'aki 'a e \$47,900 Kulupu Fika 14xx kehekehe 'aki 'a e \$1,161,500 Kulupu Fika 20xx kehekehe 'aki 'a e \$65,700</p>	<p>Na'e tali lelei 'e he Potungāue Pa'anga' 'a e fokotu'u fakatonutonu mei' he Kōmiti'.</p>
Tu'utu'uni aofangatuku 'a e Kōmiti':			
<p>Na'e tali 'e he Kōmiti' 'a e fakatonutonu na'e fakahoko 'e he Potungāue Pa'anga. Ko e fakatonutonu na'e fakahoko 'a he Potungāue Pa'anga' 'oku teuteu 'i he Fakalahi 2B peesi 12</p>			
13	Fakalūkufua pe ki he 'Esitimeti Fakaangaanga 2024/25	<p>Na'e fokotu'u atu mei' he Kōmiti' ki he Potungāue Pa'anga' pe ko fe vouti 'i he 'Esitimeti Fakaangaanga 2024/25 'oku fakahū ai 'a e langa fale 'e uangeau tupu ki he teuteu 'o e fakataha 'a e kau Taki 'o e ngaahi fonua Pasifiki (<i>PILs Forum</i>)</p>	<p>Na'e tali 'e he Potungāue Pa'anga' 'oku 'ikai ke fakapapau'i koehā 'a e fakamole fakalūkufua ki he teuteu atu ki he fakataha kau Taki 'o e Pasifiki' ka ko e me'a pe 'oku fakapapau'i 'i he ta'u fakapa'anga lolotonga' 2023/24, ko e \$5.0 - \$7.0 miliona 'oku 'i he vouti 'a e Potungāue Pa'anga' ke totongi mei ai 'a e fakamole ki he langa fale ko 'eni' 'oku lolotonga fakahoko'.</p> <p>Na'e to e lave 'a e Potungāue fekau'aki mo e \$3.0 miliona 'oku fakahū 'i he vouti 'a e Potungāue Takimamata ko e polokalama fengāue'aki 'a e Pule'anga pea mo e Sekitua Taautaha (PPP) ke langa'i hake 'a e sekitua Takimamata'. 'A ia ko e fakalūkufua ko e \$13.8 miliona pea 'oku vahevahe \$3.0 miliona 'i he</p>

26

~~27~~

FALE ALEA 'O TONGA
Va'a Kōmiti & Laipeli

Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti:

Hon. 'Aisake Eke (Sea) Lord Fakafāma Hon. Tiofilusi Tu'etfi
Hon. Pivone Pa'akala Lord Tu'itakepa Hon. Seventini Tounmoua
'Atita Semale

Mēmipa Talljaki: HSH Pihini Kabinivavala Fotofili, Lord Nuku, Hon. Samia Kaita
Vaipulu, Hon. Hu'akavamediko, Hon. Taniela Pusi'alomu.

KŌMITI TU'UMA'U KI HE NGA'AHU ME'A FAKAPA'ANGA' & NGA'AHU FAKAMATALA FAKAPA'ANGA 'A E PULE'ANGA'

			<p>ta'u 'a ia ko e ta'u 'e tolu ka hoko mai' ko e \$9.0 miliona.</p> <p>Na'e to e fakamā'ala'ala 'e he Potungāue Pa'anga fekau'aki mo e teuteu ki he fakataha 'a e kau taki 'o e fonua 'o e Pasifiki (<i>PILS Forum Meeting</i>) ko e Vouti 'a e 'Ofisi Palēmua, Polokalama 1, Polokalama Si'i 01, peesi 137 'oku 'i ai e konga 'o e pa'anga ki he teuteu ki he fakataha' fe'unga mo e \$5,650,000:</p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ <i>Fakapa'anga 'e he Pule'anga - \$1,150,000 (Ngaahi katoanga fakafonua/national events)</i> ✓ <i>Tokoni pa'anga mei tu'apule'anga (donor cash) - \$1,500,000 (Ngaahi katoanga fakafonua/national events)</i> ✓ <i>Tokoni koloa mei tu'apule'anga (donor in-kind) \$3,000,000 (Tokoni pa'anga Grant)</i>
<p>Na'e fakatokanga'i 'e he Kōmiti' 'a e tali mei' he Potungāue Pa'anga' ka na'e fakamu' 'a e Kōmiti' ke fakamahino pau mai pe ko e \$5.0 - \$7.0 miliona 'i he ta'u fakapa'anga 2023/24 'oku fakahū 'i he polokalama mo e polokalama si'i fē 'i he Vouti 'a e Potungāue Pa'anga.</p> <p>Tu'utu'uni aofangatuku 'a e Kōmiti':</p> <p>Na'e tali 'e he Kōmiti' 'a e ngaahi tali mei' he Potungāue Pa'anga pea tu'utu'uni ai ki he Potungāue Pa'anga' ke teuteu'i mai 'a e ngaahi fakamatala fekau'aki mo e fakamole fakakātoa ki he fakahoko 'o e fakataha kau taki 'o e Pasifiki' pea mo e feitu'u 'i he Vouti 'a e Potungāue Pa'anga' 'oku fakahū ai 'a e \$5.0 - \$7.0 miliona ke tokoni ki he tali fehu'i 'i Fale Alea'.</p> <p>Na'e 'ikai fakahū mai 'e he Potungāue Pa'anga' ha fakamatala fekau'aki mo e fakamole fakakātoa ki hono fakahoko 'o e fakataha 'o e kau taki 'o e ngaahi fonua 'i he Pasifiki' ki Tonga' ni ka e pēhē ki he feitu'u 'i he 'Esitimeti Fakaangaanga' 'oku fakahū ai 'a e pa'anga ko ia'. 'Oku fiema'u ke fakahoko mai ha tali pau ki heni mei' he tafa'aki 'a e Potungāue Pa'anga' ki he ta'u fakapa'anga ko 'eni mo e ta'u fakapa'anga ka hoko' (2025-26).</p>			
<p>14 Vouti 17, Peesi 290, Polokalama 2, Polokalama Si'i 02 & 03</p>	<p>Koe'uhi kuo 'i ai 'a e femahino'aki 'i he Kōmiti' pea mo e Potungāue Pa'anga' ki he anga hono fakakalalalasi (treatment) 'o e Sino'i Pa'anga Hokohoko Atu (<i>Revolving Funds</i>), kuopau ke liliu mai mo e ngaahi peesi</p>	<p>Na'e tali lelei 'e he Potungāue 'a e fokotu'u fakatonutonu mei' he Kōmiti' pea ne 'osi fakahoko 'a e liliu ko ia.</p>	

27 ~~28~~

FAKALAHI 2 KI HE MAKATU'UNGA 2

Ngaahi Fakamo'oni:

1. Fakamatala Patiseti 'a e Pule'anga 2024/2025, peesi 21.

28.

a. Hokohoko atu e ngaahi Polōseki Langa Fakaakeake mei he maumau 'o e HTIII

Ko hono fakahoko 'a e ngaahi ngāue mo e polōseki langa fakaakeake', 'oku muimui ofi ia ki he Tu'utu'uni ngāue 'o e Langa Fale ke Matu'uekina pea mo e me'afua (MCA) na'e ngāue'aki ki hono sivilisi'i 'a e Ngaahi Ngāue Lalahi Fakalotofonua' 'oku 'asi 'i he Palani Fakafonua ki he Ngaahi Ngāue Lalahi 'o e Fonua' (NIIP). Ka ko e taumu'a 'o e ngaahi ngāue ko 'eni' ke fakasi'isi' 'a e uesia pē ko e nunu'a kovi 'i he kaha'u'.

- **Ngaahi Fale Nofu'anga:** Ko e ngaahi fale nofu'anga fakakātoa 'e 260 na'e uesia 'i he peaukula 'o e HTIII. 'I he 260 ko ia' kuo 'osi **kakato hono langa 'a e ngaahi fale nofu'anga 'e 113** pea ko e toenga 'o e ngaahi fale nofu'anga ke langa 'oku fakafuofua 'e kakato kotoa ia 'i he faka'osinga 'o Sune 2024.
- **Ngaahi Holo Fakakolo:** Ko e Polōseki 'a e Niponi' 'oku fakafuofua 'e 'osi 'a e ngaahi ngāue ko ia' ki he 'osi 'a e ta'u fakapa'anga lolotonga', 2024. Na'e fakahā he polōseki ko 'eni' 'e foaki 'a e ngaahi vaka toutai 'e 30 pea langa mo e ngaahi holo ki he ngaahi tūkui kolo' 'e ua (2) 'i Tongatapu ko 'Atatā Si' i mo Matatōa pea taha (1) ko Mango 'i Ta'anga, 'Eua.
- 'Oku lolotonga fakahoko 'a e ngaahi ngāue ki hono langa 'a e ngaahi **fale fakapule'anga** ki Pangai mo Nomuka 'i Ha'apai pea mo 'Ohonua 'i 'Eua.
- Kuo kakato foki mo e ngaahi ngāue na'e fakahoko ki hono toe hoko 'a e **ngaahi keipolo**

fakalotofonua 'oku ne fakahoko 'a e fetu'utaki' mei Tongatapu ki Ha'apai pea mo Vava'u 'a ia na'e maumau 'i he pā 'a e mo'ungaa'i-HTIII 'i Sanuali 'o e 2022. Ko e ngaahi ngāue ko ia ki he keipolo talifaki ki Tonga' na'e fakamo'oni ia 'i Tisema 2023 pea 'oku tokoni' i ia 'e he Pule'anga 'Aositelelia' mo e Pule'anga Nu'usila' 'o fakamahu'inga ki he pa'anga 'Amelika 'e \$3.0m pea 'oku fakafuofua 'e kakato 'a e ngāue ko 'eni' ki he kuata hono 3 'o e 2025.

e. Ko hono fakahoko 'o e ngaahi ngāue fakau'aki mo e fakatamaki' mo e fefi'aliuaki 'o natula'.

- Ko e ngaahi ngāue na'e fakahoko he 'ofisi 'oku ne Tokangaekina 'o e ngaahi Fakatamaki Fakae'natula' (NDRMO) mei he MEIDECC fakau'aki mo e mateuteu ki ha ngaahi fakatamaki 'i he kaha'u' na'e kau ai 'a e **Ngaahi Ako ki he Savea hili 'a e Fakatamaki 'oku hoko', Ako ki hono fakahū 'o e ngaahi fehu'i ko ia ki he ngaahi me'a ngāue fakatekinolosia** pea mo hono faka'ilonga' 'i 'a e 'aho 'oku hoko ko e **'Aho Fakamāmani Lahi 'o e Mateuteu ki ha Peaukula** ke tokoni' 'i 'a e ngaahi tūkui kolo' kenau mateuteu ange tautefito ki he ngaahi kulupu tu'u laveangofua'.
- Na'e hokohoko atu hono fakahoko 'o e ngaahi ngāue 'a e **Polōseki 'a e Ngaahi 'Apiako Malu ange mo Matu'uekina 'o Tonga (TSRSP)** kae fakatefito 'i hono konga hono 2 'a ia 'oku 'i ai: *i*. Langa 'o e ngaahi 'apiako' 'oku fakamahu'inga ki he pa'anga 'Amelika 'e \$22.5m pea ko e *ii*) Fakalakalaka' 'i 'o e polokalama ako 'a e ngaahi Ako Fakapule'anga' 'i hono sivilisi'i pea fakai'ia 'enau me'a ngāue fakatekinolosia ki he tūnaki fakamatata 'a e ako' (EMIS).
- 'I he ta'u fakapa'anga 2024, na'e fakapa'anga ai 'e he pule'anga' 'a e \$0.7m ke tokoni ki he vāhenga 'a e kau ngāue' pea mo e pa'anga ngāue 'a e 'ōfisi fakafonua ki he pule' 'a e ala hoko 'o ha fakatamaki'. 'a ia 'oku fakafuofua 'e pēseti 'e 100 'a hono ngāue'aki 'i he 'osi 'a e ta'u fakapa'anga lolotonga'. Na'e 'i ai foki mo e \$1.4m na'e vahe' 'i ki he 'ōfisi fakamatata 'ea', 'a ia ko e pēseti 'e 92.9 'oku fakafuofua 'e ngāue'aki he 'osi 'a e ta'u fakapa'anga' pea ko e lahi taha 'o e fakamole' na'e felāve' 'i pe mo e kau ngāue' (pēseti 'e 85.0).

29
~~30~~

FAKALAHİ 3 KI HE MAKATU'UNGA 3

Ngaahi Fakamo'oni:

1. Fakamatala Pa'anga 'a e Pule'anga 2022/2023, peesi 49.
2. Lipooti 'a e Komiti Pa'anga Ki he Fale Alea felave'i mo e Patiseti 2024/2025, peesi 10.

7.2. 'INIVESI 'I HE NGA'HI KAUTAHA

	Lahi 'o e 'Inasi	Totongi 'o e 'Inasi e Taha	Peseta 'oku Ma'u	Nouti	2022-23 \$	2021-22 \$
<u>Nga'hi Kautaha 'a e Pule'anga</u>						
Kautaha Fetu'utaki 'a Tonga	14,243,639	1.00	100%		14,243,639	14,243,639
Kautaha Makeni 'a Tonga	1,600,000	1.00	100%		1,600,000	1,600,000
Kautaha Mala'evakapuna 'o Tonga	36,543,226	1.00	100%		36,543,226	36,543,226
Poate Ma'u Mafai ki he Veve	900,000	1.00	100%		900,000	900,000
Poate Uhila 'a Tonga	1,031	32,768	100%		33,783,595	33,783,595
Positi 'Ofisi 'o Tonga	1,907,915	1.00	100%		1,907,915	1,907,915
Kautaha ki he Pule'i 'o e Nga'hi Kolou 'a Tonga	1,761,707	1.00	100%		1,761,707	1,761,707
Kautaha Keipolo 'o Tonga	29,556,887	1.00	67%		29,556,887	29,556,887
Kautaha Vaka Otumotu Anga'ofa	400,900	1.00	100%		400,000	400,000
<u>Poate 'a e Pule'anga</u>						
Poate Ma'u Mafai ki he Nga'hi Isulanga			100%		10,949,097	10,949,097
Komisona Fakamafolaka 'o Tonga			100%		475,404	475,404
Poate Vaa 'a Tonga			100%		2,065,040	2,065,040
<i>Fakakātoa 'o e nga'hi 'Inivesi 'i he Nga'hi Pisinisi 'a e Pule'anga</i>					\$ 134,186,510	\$ 134,186,510
<u>'Inivesi 'i he Pangikē</u>						
Pangikē Langa Fakalohalaha 'o Tonga	2,200,000	10.00	60%		22,000,000	22,000,000
					22,000,000	22,000,000.00
<u>'Inivesi 'i he Pisinisi 'a e Pule'anga</u>						
Kautaha Vakapuna Lulutai	2,100,000.00	10.00	100%	xxviii	21,000,000	13,500,000
					21,000,000	13,500,000.00
<u>'Inasi mei he ma'u 'inasi si'isi'i (i' he totongi)</u>						
Kautaha 'Ea Pasifiki	76,032	1.00	0.10%	xxix	76,032	77,222
					76,032	77,222
<u>'Inivesi 'i he nga'hi kautaha kehe</u>						
Kautaha Vaka Ocean Royal (P'anga 'Aua'ika \$575,040, Totongi Tapu 0% ki he ta'isi)				xxx	1,447,724	1,429,926
					1,447,724	1,429,926
FAKAKĀTOA NGA'HI 'INIVESI					\$ 178,710,266	\$ 171,193,658

Nouti	Fakamafala
xxviii	Ne totongi atu ki he Kautaha Vakapuna Lulutai 'a e TOP\$7.5 māhoni ko e 'inivesi e Pule'anga 'i he lototongi 'a ta'u fika pa'anga.
xxix	Ko e lili eni 'inasi 'a e Pule'anga 'i he enu 'inivesi pa'anga Fisi 'i he Kautaha Vakapuna 'Ea Pasifiki, māne'aki mān'inga fika fetongi pa'anga 'i he 'aho 30 Sine 2023.
xxx	Ne ngaue'aki e māh'inga fika fetongi pa'anga 'o e 'aho 30 Sine 2023 ki hono lili e 'Inivesi 'i he Kautaha Vaka Ocean Royal.

31
~~32~~

FALE ALEA 'O TONGA
Va'a Kōmiti & Laipeli

Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti:

Hon. 'Aisake Eke (Sea) Lord Fakalanua Hon. Tiofilusi Tiueti
Hon. Piveni Paikala Lord Tu'ilakepa Hon. Sevenitini Toumoua
'Ātita Seniale

Mēmipa Talifaki: HSH Pihini Kalamivavatu Fotofili, Lord Nuku, Hon. Samia Kuita
Vaipulu, Hon. Hu'akavameiliku, Hon. Taniela Fusimalohi.

KŌMITI TU'UMA'U KI HE NGAahi ME'A FAKAPA'ANGÁ & NGAahi FAKAMATALA FAKAPA'ANGA 'A PULE'ANGÁ

Na'e fakatokanga'i pē 'e he Kōmiti' 'a e fakamā'ala'ala mei' he Potungāue Pa'anga' 'a e natula 'o e sino'i pa'anga hokohoko atu pea mo e ngaahi ma'u'anga pa'anga kehe 'e tokoni ki hono fakapa'anga 'aki 'a e ngāue hala' 'o hangē ko ia 'oku hā 'i he Lao ki he Hala 2020.

Ka na'e mahu'inga'ia 'a e Kōmiti' ke fakamā'ala'ala mai 'e he Potungāue Pa'anga' 'a e 'uhinga (*definition*) 'o e Sino'i Pa'anga Hokohoko Atu' pē 'oku 'i ai ha tu'utu'uni ngāue (*policy*) 'oku tohi'i 'i ai pē 'ikai. Na'e tui 'a e Kōmiti' ko e Sino'i Pa'anga Hokohoko Atu ko 'eni' ko hono ngaahi makatu'unga' (*criteria*) 'oku totonu ko e:

- (i) Ma'u'anga pa'anga (*source*) - 'oku hū mai ia mei' he tīnaki pa'anga hū mai fakalotofonua 'a e Pule'anga' (*domestic revenue*) 'a ia 'oku totonu ke fakakulupu ia 'i he Pule'anga' 'o 'ikai ko e pa'anga tokoni mei muli';
- (ii) Ko hono fakamoleki' 'e fakahoko ia 'i ha ngaahi fakamole te ne to e fakatupu (*generate*) mai ha pa'anga hū mai 'i he kaha'u'.

Tu'utu'uni aofangatuku 'a e Kōmiti:

- Na'e tali 'e he Kōmiti' 'a e:
- fakamatala na'e fakahū mai mei' he Potungāue Pa'anga 'i he patiseti pē ko 'eni ka e fakatonutonu ki hono tūkunga totonu 'i he patiseti hoko' 'i he ta'u fakapa'anga 2025/26;
 - Ke fakahū ha nouti 'i he Tēpile 1 ke fakama'ala'ala ko e Sino'i Pa'anga Hokohoko Atu 'oku 'ikai ko ha pa'anga muli ka ko e pa'anga Tonga;
 - Ke ngāue 'a e Potungāue Pa'anga' 'o fa'u ha tu'utu'uni ngāue (*policy*) ke tataki 'aki 'a e ngaahi fakamatala fakatu'aki mo e Sino'i Pa'anga Hokohoko Atu' ke mahino ngofua (*clarity*) pea mo faipau mo tonu 'a hono ngāue'aki (*consistency*) 'o fakasi'isi'i e feliluluaki (*inconsistency*) 'o fakatupu ai 'a e puputu'u (*confusion*).

Ko e fakalelei na'e fakahoko 'e he Potungāue Pa'angá ke to e mahino ngofuaanee 'a e Sino'i Pa'anga Hokohoko Atu', 'oku 'oatu ia 'i he **Fakalahi ZB, peesi 1-3** a ia 'oku laka'ilonga' i lanu engeenga atu.

2	Tēpile 3, peesi 9	Na'e fakafehu'i 'e he Kōmiti pē 'oku fakahū 'i fē 'a e pa'anga tokoni 'a e Pule'anga ki he Lulutai' 'i he ta'u fakapa'anga 2022/23, 2023/24 pea mo e ta'u 'e tolu ka hoko mai' pea ne fakapa'anga mei fē he ko e tohi mei' he DFAT ne fakahā mai ko e tokoni fakapa'anga ki he patiseti (budget support).	Ne fakamā'ala'ala 'e he Potungāue' ko e ta'u fakapa'anga 2022/23, kulupu 21xx 'o e fakamole, totongi 'inasi, 'oku 'i ai 'a e \$7.9 miliona 'i ai, ko e \$7.5 miliona 'i heni ko e pa'anga ia ki he fakatau vakapuna Lulutai, ne fakapa'anga mei' he tokoni pa'anga mei 'Aositelēlia (DFAT). Na'e 'i ai mo e tokoni 'a e Pule'anga na'e 'ave 'i he ta'u fakapa'anga lolotonga 2023/24 na'e fakahū 'i he kulupu 15xx 'o e fakamole ko e pa'anga 'e 0.8 miliona 'i he 'Esitimeti Kamata pea \$2.0 miliona 'i he 'Esitimeti Liliu 'o e ta'u tatau. Na'e fakapapau'i mai 'e he Potungāue Pa'anga' ko e tokoni 'eni ki he
---	-------------------	---	--

32
~~33~~

FALE ALEA 'O TONGA
Va'a Kōmiti & Laipeli

Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti:

Hon. 'Aisake Eke (Sea) Lord Fakalanua Hon. Tiofilusi Tiueti
Hon. Piveni Piukala Lord Tu'ilakepa Hon. Sevenitini Toumoua
'Ātita Seniale

Mēmipa Talifaki: HSH Pīnisi Kolaniuavalu Fotofili, Lord Nuku, Hon. Samu Kuita
Vaipula, Hon. Hu'ukavameilika, Hon. Taniela Fusimalohi,

KŌMITI TU'UMA'U KI HE NGAahi ME'A FAKAPA'ANGÁ & NGAahi FAKAMATALA FAKAPA'ANGA 'A E PULE'ANGÁ

		<p>Kautaha Vakapuna Fisi (Fiji Airways) ne ha'u 'o tokoni ki hono fakahoko 'a e sēvesi fefōlau'aki'. Koc'uhi ko e natula 'o e fakamole ko 'eni', 'oku 'ikai fenāpasi ia ke 'ave ki he kulupu 21xx 'o e fakamole', 'oku taau pē ia ke fakahū 'i he kulupu 15xx 'o e fakamole'.</p> <p>Na'e to e fakapapau'i mai 'e he Potungāue Pa'anga' 'oku 'ikai ha tokoni ki he Lulutai 'e fakahū 'i he patiseti fakaangaanga 'o e ta'u 'e tolu ka hoko mai'.</p>
--	--	--

Na'e fakatokanga'i 'e he Kōmiti' 'a e fakamā'ala'ala mei' he Potungāue Pa'anga' ka na'e mahu'inga'ia 'i he:

- (i) Faka-kalakalasi (*treatment*) 'o e pa'anga tokoni ki he patiseti (*budget support*) ke tonu pea mo mahino 'a hono ngāue'aki ke tatau (consistent) 'i he ta'u kotoa koc'uhi ke mahino lelei kia kinautolu (general users) 'oku nau lau 'a e patiseti'. Ko e pa'anga tokoni ki he patiseti (*budget support*), 'oku totonu ke fakakalasi pe ko e pa'anga tokoni patiseti (*treat as budget support*) pē ia 'o 'ikai 'ave ki he pa'anga tokoni mei muli' (*development cash*) he 'oku na 'uhinga mo natula kehekehe 'a hono ngāue'aki' 'i he femahino'aki mo e ngaahi hoa ngāue (development partners) 'oku nau fakahoko mai 'a e tokoni pa'anga 'o kalasi kehekehe pe 'a e tokoni ki he patiseti (budget support) pea mei' he tokoni ki he ngāue fakalakalaka (development cash). 'I he'ene pēhē 'oku totonu ke 'asi e \$7.9 miliona 'i he Tēpile 7 he 'oku felāve'i tonu ia mo e ngaahi fakamole ne fakapa'anga mei' he pa'anga 'a e

Pule'anga Tonga' pea mo e Pa'anga Tokoni ki he Patiseti (pē budget support), peesi 37, kulupu 21xx 'o e fakamole' 'i he kolomu Fakaangaanga (*Provisional*) 2022/23. Ko e pa'anga pe 'e \$400,375 'oku faka'asi 'i he Tēpile 7 ko e totongi pa'anga 'inasi (*equity payment*) ki he Kautaha Mala'e Vakapuna (*Tonga Airport Ltd*) ka e 'ikai ke 'asi ai 'a e \$7.5 miliona ne totongi atu ko e 'inasi (*equity payment*) ki he Kautaha Vakapuna Lulutai ka e toki fakakau ia 'i he Tēpile 3 'o hangē 'oku 'ikai ko ha pa'anga ne totongi mei' he pa'anga tokoni faka-patiseti (*budget support*); mo e

- i) ko hono 'ave 'a e pa'anga tokoni 'a e Lulutai 'o fakahū 'i he kulupu 15xx 'o e fakamole' - \$0.8 miliona 'i he 'esitimetu kamata 'o e 2023/24 pea \$2.0 miliona 'i he 'esitimetu liliu 2023/24, 'oku 'ikai tonu. Na'e tui 'a e Kōmiti' 'oku totonu ke 'ave ia 'o fakahū 'i he kulupu 21xx 'o e fakamole' (Totongi 'Inasi/*Equity Payment*) he 'oku lau ai pē ia ko e 'inasi (*share*) 'a e Pule'anga 'i he Kautaha Vakapuna Lulutai pea ke tatau pe pea mo hono lēkooti faka-tauhi tohi (*accounting policy treatment*) 'o e ta'u fakapa'anga 2022/23. Pea kapau ko e pa'anga ko 'eni ne ngāue'aki 'a e pa'anga tokoni faka-patiseti' pea 'oku totonu ke faka'asi 'i he Tēpile 7, ko e pa'anga hū atu 'oku fakapa'anga 'e he Pule'anga fakataha mo e pa'anga tokoni faka-patiseti'. Kapau leva ko e pa'anga tokoni makehe pe ia ki he Lulutai 'o 'ikai ko e tokoni faka-patiseti (*budget support*) pea 'oku totonu ke faka'asi ia 'i he Tēpile 3, peesi 9, ka 'i he kulupu fakamole ko e Totongi 'Inasi' ki he ngaahi kautaha pisinisi 'a e Pule'anga' (*Equity Payment*).

33 ~~34~~

FAKALAHĪ 4 KI HE MAKATU'UNGA 4

Ngaahi Fakamo'oni:

1. Tu'utu'uni 'a e 'Eiki Tu'i Fakamaau lahi, Hon. Malcolm Bishop KC, 'aho 11 Sepitema 2024.
2. Lipooti Fakata'u 'a e Pangike Langa Fakalalaka 'a Tonga 2022, peesi 3.

'I HE FAKAMAAU'ANGA LAHI 'A TONGA
HOPO SIVILE
LESISITA NUKU'ALOFA

HOPO 34 'O E 2024

I HE VAHA'A	(1) PANGIKE FAKALAKALAKA 'A TONGA (2) PENISIMANI VEA (3) 'EMELINE TUITA	Kau Talatalaaki
MO	(1) TATAFU MOEAKI (2) KATALINA TOHI (3) TEVITA MOTULALO (4) KALINO LATU (5) PANGIKE PULE FAKAFONU'A TONGA	kau Taukapo

KIMU'A 'I HE 'EIKI TU'I FAKAMAAU LAHI PISOPE KC

HILI 'A HONO FAKAKAUKAU'I 'a e tohi kole mei he Kau Talatalaaki 'i he 'aho 11 Sepitema 2024 ki ha fai tu'utu'uni 'i he tonounou 'a e kau Taukapo fika 'Uluaki, Ua, Tolu mo e Nima pea mo e fakamatala fuakava 'a Mele Hala Lokotui 'o e 'aho 11 Sepitema 2024 ne fakafuakava'i pea faile 'i he poupou PEA MO E FALALA 'i he Fekau 14 mo e tu'utu'uni 1 'o e ngaahi tu'utu'uni ngaue 'a e Fakamaau'anga Lahi.

'OKU TU'UTU'UNI KO E:

1. Tu'utu'uni aofangatuku 'oku fai ma'ae kau Talatalaaki 'o hilifaki ki he 'Uluaki, Ua, Tolu mo e Nima 'o e kau Taukapo 'i he lahi 'o e:
 - (a) Ngaahi maumau 'i he mole 'o e tupu ko e \$4,783,200.
 - (b) Ngaahi maumau fakalukufua hilifaki ki he Taukapo 'Uluaki, Ua, Tolu mo e Nima ke foaki ma'ae Talatalaaki 'Uluaki fe'unga mo e:
 - (i) \$5 miliona ke hilifaki ki he Taukapo 'Uluaki mo e Nima
 - (ii) \$1,000,000 ke hilifaki ki he Taukapo Ua
 - (iii) \$300,000 ke hilifaki ki he Taukapo 3
 - (c) Ngaahi maumau fakalukufua hilifaki ki he Taukapo 'Uluaki, Ua, Tolu mo e Nima ke foaki ma'ae Talatalaaki Ua fe'unga mo e:
 - (i). \$2 miliona ke hilifaki ki he Taukapo 'Uluaki mo e Nima
 - (ii) \$1,000,000 ke hilifaki ki he Taukapo Ua
 - (iii). \$300,000 hilifaki ki he Taukapo Tolu
 - (d) Ngaahi maumau fakalukufua hilifaki ki he Taukapo 'Uluaki, Ua, Tolu mo e Nima 'o foaki ki he Talatalaaki Tolu 'o fe'unga mo e:
 - (i). \$3miliona hilifaki ki he Taukapo 'Uluaki mo e Nima
 - (ii) \$1,000,000 hilifaki ki he Taukapo Ua
 - (iii). \$300,000 hilifaki ki he Taukapo 3

- (e) Ko e ngaaahi maumau fakatokanga hilifaki ki he Taukapo 'Uluaki, Ua, Tolu mo e Nima 'i he lahi ko 'eni:
- (i). \$5 miliona hilifaki ki he Taukapo 'Uluaki mo e Nima
 - (ii) \$1,000,000 hilifaki ki he Taukapo ua
 - (iii) \$300,000 hilifaki ki he Taukapo Tolu
2. Tu'utu'uuni ke fakafoki: 'e he Taukapo 'Uluaki, Ua, Tolu mo e Nima ha 'atikolo/ongoongo felave'i mo e me'a ko 'eni.
3. Ko e Kau Talatalaaki ke nau faile pea 'oatu 'enau tohi mo'ua 'o e fakamole 'o fakatatau mo e Fekau 46 'o e tu'utu'uni 4.
4. Ko e tatau 'o e tu'utu'uni ko 'eni ke 'ave ki he Taukapo 'Uluaki, Ua, Tolu mo e Nima 'e he Kau Talatalaaki 'i loto 'i he 'aho 'e 14 mei hono 'oatu mei he Fakamaau'anga.

NUKU'ALOFA
23 Sepitema 2024

HON. MALCOLM BISHOP KC
'EIKI TU'I FAKAMAAU LAHI

**IN THE SUPREME COURT OF TONGA
CIVIL JURISDICTION
NUKU'ALOFA REGISTRY**

ATTORNEY GENERAL'S OFFICE	
INITIALS: <i>[Signature]</i>	DATE: <i>03/10/24</i>
☒ File	☒ Website
☒ Database	☐ Social Media
☒ Email internal	☐

CV 34 OF 2024

BETWEEN: [1] TONGA DEVELOPMENT BANK
[2] PENISIMANI VEA
[3] 'EMELINE TUITA

Plaintiffs

AND: [1] TATAFU MOEAKI
[2] KATALINA TOHI
[3] TEVITA MOTULALO
[4] KALINO LATU
[5] NATIONAL RESERVE BANK OF TONGA Defendants

Defendants

BEFORE THE HON. LORD CHIEF JUSTICE BISHOP KC

AFTER CONSIDERING the Plaintiff's notice of application dated 11 September 2024 for judgment in default against the First, Second, Third and Fifth Defendants **AND** the affidavit of Mele Hala Lokotui dated 11 September 2024 sworn and filed in support **AND IN RELIANCE** upon Order 14 rule 1 of the Supreme Court Rules.

IT IS ORDERED THAT:

1. Final judgment is entered for the Plaintiffs against the First, Second, Third and Fifth Defendants in sum of;
 - a) Damages for loss of profit in the sum of \$4,783,200.
 - b) General Damages against the First, Second, Third and Fifth Defendants in favour of the First Plaintiff in the sum of;
 - (i) \$5 million against the First and Fifth Defendant
 - (ii) \$1,000,000 against the Second Defendant
 - (iii) \$300,000 against the Third Defendant

37
~~40~~

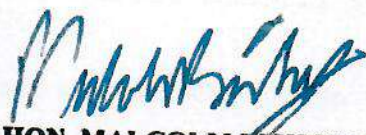
**IN THE SUPREME COURT OF TONGA
CIVIL JURISDICTION
NUKU'ALOFA REGISTRY**

CV 34 OF 2024

- c) General Damages against the First, Second, Third and Fifth Defendants in favour of the Second Plaintiff in the sums of;
- (i) \$2 million against the First and Fifth Defendant
 - (ii) \$1,000,000 against the Second Defendant
 - (iii) \$300,000 against the Third Defendant
- d) General Damages against the First, Second, Third and Fifth Defendants in favour of the Third Plaintiff in the sums of;
- (i) \$3 million against the First and Fifth Defendant
 - (ii) \$1,000,000 against the Second Defendant
 - (iii) \$300,000 against the Third Defendant
- e) Exemplary Damages against the First, Second, Third and Fifth Defendants the following sum;
- (i) \$5 million against the First and Fifth Defendant
 - (ii) \$1,000,000 against the Second Defendant
 - (iii) \$300,000 against the Third Defendant
2. Order for retraction: by the First, Second, Third and Fifth Defendants of the published article/broadcast about this matter.
3. The Plaintiffs are to file and serve their bill of costs in according with Order 46 rule 4.
4. A copy of this order is to be served on First, Second, Third and Fifth Defendants by the Plaintiffs within a period of 14 days of its issuance from the Court.

NUKU'ALOFA
23 September 2024

HON. MALCOLM BISHOP KC
LORD CHIEF JUSTICE

3F
~~41~~

**PANGIKE LANGA FAKALAKALAKA 'O TONGA MO E VA'A NGAUE
KI HE TA'U. NGATA KI SUNE 2022**

13. KO E NGAUE FAKAPA'ANGA NGALI KEHE

Na'e faka'ilonga'i 'e he Pangike 'i he 'aho 1 'o Sinlai 2021 'a e kamata koia 'u e va fengaue'aki mo e Pule'anga 'o Tonga 'i he aleapau ke ne hoko ko e fakafofonga faka-pangike ma'ae Pangike.

Na'e maumau'i 'e he Pangike 'a e tu'utu'umi ki he fakangatangata 'o ha no 'a ha tokataha. 'i he 2022 pea na'e 'i ai e felotoi mo e Pule'anga ke nan malu'i 'i Me 2022 'o ngata ki Me 2024. Na'e fiema'u ai ke solova 'a e palopalema koeni kinnu'a 'i he 'osi 'a e malu'i.

Na'e tali 'e he Kau Ma'u 'Inasi ke liliu 'a e mo'ua \$250.000 ki he 'Inasi \$500.000 ke fakakakato 'aki e ngaahi 'oku fakamalumu 'i he Pangike Pule 'a Tonga ke tokoni ki he ngaahi ngaue 'a e Va'a Ngaue.

14. NGAAHI NGAUE FAKAPA'ANGA MO E NGAAHI FA'AHU FEKAU'AKI

Ko e ngaahi fengaue'aki mo e ngaahi hoa ngaue fekau'aki kotoa pe. kuo fakamatala'i lelei ia 'i he fakamatala pa'anga. Ko e ngaue kotoa pe felave'i mo e ngaahi hoa ngaue fekau'aki 'oku fakahoko pe ia 'i he founga fakapisinisi angamaheni.

15. NGAAHI MONU'IA 'A E KAU TALEKITA

Kuo te'eki ai ke ma'u pe fakafaingamalie'i ke ma'u 'e ha Talekita ha monu'ia. talu mei he faka'osinga 'o e ta'u fakapa'anga kuo 'osi (tukukehe ange mei he nō mo e faingamalie kuo faka'ataa he founga angamaheni felave'i mo e nō pe ko ha monu'ia na'e fakakau atu 'i he pa'anga fakakatoa 'o e totongi na'e ma'u pe te'eki ke ma'u 'e he kau Talekita 'a ia 'oku ha 'i he fakamatala pa'anga 'a e Pangike) 'i ha tu'uuga fakaaleapau pea mo e Kulupu pe kautaha 'oku felave'i mo ha Talekita pe ko ha kautaha 'oku memipa ai pe ha Kulupu 'a ia 'oku 'i ai ha'ane fekau'aki fakapa'anga.

16. KO E NGAAHI ME'A KEHE

'I he 'aho 'o e lipooti ni. 'oku 'ikai lave'i 'e he kau Talekita ha me'a 'oku 'ikai ke 'asi atu 'i he lipooti ni pe fakamatala pa'anga ni .te ne ala nesia lahi. 'a e fakamatala pa'anga ni ke hala.

Fakamo'oni 'o fakatatau ki hono paasi 'i he fakataha 'a e kau Talekita 'i he 'aho 28 'o 'Okatopa 2022.

Taniela Penisimani Vea
Sea 'o e Poate

Tevita Lavemaau
Talekita

39
~~112~~

FAKALAHİ 6 KI HE MAKATU'UNGA 6

Ngaahi Fakamo'oni:

1. Tohi Fehu'i Fika 27/2023 ki he 'Eiki Palemia, 'aho 4 'Epeleli 2023
2. Tohi Fehu'i Fika 33/2023 ki he 'Eiki Palemia, 'aho 23 Me 2023
3. Tohi Fehu'i Fika 35/2023 ki he 'Eiki Palemia, 'aho 23 Me 2023

FALE ALEA 'O TONGA

'Aho 04 'Epeleli, 2023.

Hon.Hu'akavameiliku,
'Eiki Palemia 'o Tonga
'Ofisi 'o e Palemia,
Nuku'alofa.

'Eiki Palemia,

Kaveinga: Tohi Fehu'i Fika 27/2023

'Oku ou faka'apa'apa mo 'oatu fakataha 'a e tohi ni mo e Tohi Fehu'i fika 27/2023 ke fai ki ai ha ngāue 'a e Feitu'u na.

Ko e Tohi Fehu'i ko 'eni kuo 'osi fakahoko ha vakai ki ai fakatatau ki he fiema'u 'a e Tohi Tu'utu'uni. Kataki 'o fakatokanga'i ange 'a e kupu 105 (b) 'o e Tohi Tu'utu'uni ki he ngaahi fakataha 'a e Fale Alea 'a ia 'oku tu'utu'uni ai ke 'omai ho'o tali 'i loto 'i he 'aho 'e 14 mei he 'aho 'oku ke ma'u ai 'a e Tohi Fehu'i.

'Oku ou 'amanaki pe 'e tali lelei 'e he Feitu'u na 'a e fakahoha'a ni.

Faka'apa'apa atu

GL

.....
Gloria Pole'o
(Kalake Pule 'o e Fale Alea)

41. ~~41~~

~~505~~

MEMBER OF PARLIAMENT
(LEGISLATIVE ASSEMBLY OF TONGA)

Tel: +676 23-565/24-155
Fax: +676 24-626
P.O. Box 901
www.parliament.gov.to

Hon Dr 'Uhilamoelangi Fasi
People's Representative
Tongatapu 2 Constituency
Telephone: 8826037
email: pingif@yahoo.com

Constituency Office:
Holomui Road, Kolofo'ou
Tel: 27-030 / 7747614 / 7747615
email: Ofisitongatapu2@gmail.com
Facebook: Vahenga Tongatapu Ua

Tohi Fehu'i Fika 27/2023

Hon. Hu'akavameiliku
'Eiki Palemia mo e Minisita Ki He Ako mo e Ako Ngaue
'Ofisi 'o e Palemia
Nuku'alofa

4 'Epeleli 2023

'Eiki Palemia,

FOOMU 2 'A E NGAARI AKO KOTOA 'I TONGA NI HE 2022

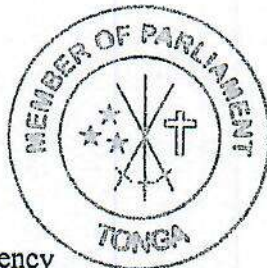
'Oku ou faka'apa'apa mo fie fakahoko atu 'I he tohi ni 'a e ngaahi fehu'I ko eni ke kataki fakamolemole kae 'omai ha tali ki ai:

1. Ko e ha e tokolahi fakakatoa 'o e fanau ako na'e 'i he Foomu 2 'a e ngaahi Ako Lotoloto 'a e Pule'anga he ta'u 2022?
2. Ko e toko fiha fakakatoa e fanau ako na'e 'I he Foomu 2 'a e Pule'anga he 2022 'oku ma'u faingamalie ke hu ki he Foomu 3 'a e ngaahi kolisi 'a e Pule'anga he ta'u 2023?
3. Ko e toko fiha e fanau ako mei he ngaahi Form 2 'a e Pule'anga he 2022 'oku ma'u faingamalie ke hu ki he Foomu 3 'a e ngaahi kolisi 'a e ngaahi siasi mo e ngaahi ako'anga tautaha (private schools / non-government schools) he ta'u 2023?
4. Ko e toko fiha e fanau ako na'e ako he Foomu 2 'a e Pule'anga he ta'u 2022 ka 'oku 'ikai ke nau hu 'o Foomu 3 'i he ta'u 2023 pea ko e ha leva e fokotu'utu'u 'a e Pule'anga ki he fa'ahinga ko eni?

'Oku ou fakamalo lahi atu 'i he tokoni mai ki he ngaue Faka-Fale Alea 'oku fakahoko.

Faka'apa'apa atu

Dr 'Uhilamoelangi Fasi
MP for Tongatapu 2 Constituency

42

~~148~~

~~501~~

RECEIVED

14/06/23

[Signature]

[Signature]

PALEMIA
Nuku'alofa
Tonga

Faile Fika: ORG 3/4/10

'Aho 28 'Epeleli 2023

Gloria Pole'o
Kalake Pule 'o e Fale Alea
Fale Alea 'o Tonga
NUKU'ALOFA

Kalake Pule,

Fekau'aki: Tali ki he Tohi Fehu'i Fika 27/2023

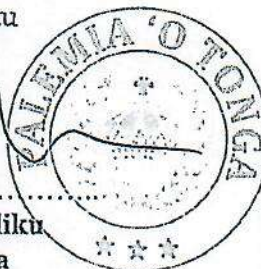
'Oku ou faka'apa'apa kae 'oatu heni 'a e tali ki he tohi fehu'i fika 27/2023 fekau'aki mo e Foomu 2 'a e ngaahi ako kotoa 'i Tonga ni he 2022, 'o anga pehe' ni:

1. Ko e tokolahi 'o e fanau ako na'e 'i he Foomu 2 'a e ngaahi Ako Lotoloto 'a e Pule'anga he ta'u 2022 mo e toko hivangeau nimangofulu ma nima (955), hivangeau fangofulu ma valu (948) na'a nau sivi SEE.
2. Ko e hu ki he Foomu 3 'a e ngaahi ako 'a e Pule'anga na'e fe'unga mo e toko fangeau ma nima (405). Ko e fa'ahinga eni na'e fie hu ki he ako 'a e Pule'anga, ko e THS ne ta'ota'ofi e hu ki ai ke fe'unga pē mo e naunau 'oku ma'u.
3. 'Oku kei tanaki e fakamatala ko ia, te'eki ke kakato.
4. 'Oku kei fai e ngaue ki ai. Ko e Va'a EDIT 'oku fakahoko e ngaue ke 'ilo'i e fa'ahinga ko eni, ke fakahu ki he Tu'uloa, mo e ngaahi ako Kolisi, ke mahino 'oku nau ako, mo mape'i e halafononga ki he TVET, kapau 'oku fiemalie ki ai.

Faka'apa'apa Atu

[Signature]

Hon. Hu'akavameiliku
Palemia 'o Tonga

43

~~49~~

FALE ALEA 'O TONGA

'Aho 24 'o Me, 2023.

Hon. Hu'akavameiliku,
'Eiki Palemia 'o Tonga
'Ofisi 'o e Palemia,
Nuku'alofa.

'Eiki Palemia,

Kaveinga: Tohi Fehu'i Fika 33/2023

'Oku ou faka'apa'apa mo 'oatu fakataha 'a e tohi ni mo e Tohi Fehu'i fika 33/2023 ke fai ki ai ha ngāue 'a e Feitu'u na.

Ko e Tohi Fehu'i ko 'eni kuo 'osi fakahoko ha vakai ki ai fakatatau ki he fiema'u 'a e Tohi Tu'utu'uni. Kataki 'o fakatokanga'i ange 'a e kupu 105 (b) 'o e Tohi Tu'utu'uni ki he ngaahi fakataha 'a e Fale Alea 'a ia 'oku tu'utu'uni ai ke 'omai ho'o tali 'i loto 'i he 'aho 'e 14 mei he 'aho 'oku ke ma'u ai 'a e Tohi Fehu'i.

'Oku ou 'amanaki pe 'e tali lelei 'e he Feitu'u na 'a e fakahoha'a ni.

Faka'apa'apa atu

.....
Gloria Pole'o

(Kalake Pule 'o e Fale Alea)

44

~~50~~

~~503~~

MEMBER OF PARLIAMENT
(LEGISLATIVE ASSEMBLY OF TONGA)

Tel: +676 24 563 24-453
Fax: +676 24 626
P.O. Box 911
www.parliament.gov.tg

Hon Dr 'Uhilamoelangi Fasi
People's Representative
Tongatapu 2 Constituency
Telephone: 8825037
email: pingif@yahoo.com

Constituency Office:
Holomui Road, Kolofono
Tel: 27-030 / 7747614 / 7747615
email: Ofisitongatapu2@gmail.com
Facebook: Vahenga Tongatapu Ua

23 Me 2023

Hon. Hu'akavameiliku
'Eiki Palemia mo e Minisita Ki He Ako mo e Ako Ngaue
'Ofisi 'o e Palemia
Nuku'alofa

TOHI FEHU'I FIKA 33/2023

'Eiki Palemia,

FOOMU 1 MO E FOOMU 2 'A E NGAHI AKO'ANGA 'A E PULE'ANGA

'Oku ou faka'apa'apa mo fie fakahoko atu 'I he tohi ni 'a e ngaahi fehu'i ko eni ke kataki fakamolemole kae 'omai ha tali ki ai:

1. Ko e ha e ngaahi lesoni 'oku ako'i 'i he ngaahi Foomu 2 'a e Pule'anga?
2. Ko e toko fiha fakakatoa 'a e kau faiako na'e/oku faiako he Foomu 1 mo e Foomu 2 he ngaahi ako'anga 'a e pule'anga he ta'u 2022 mo e 2023?
3. 'I he ta'u 2022 mo e 2023, ko e toko fiha fakakatoa 'a e kau faiako na'e/oku faiako he Foomu 1 mo e Foomu 2 he ngaahi ako'anga 'a e pule'anga kuo 'osi teuteu'i fakafaiako mo ma'u faka'ilonga ke faiako he ngaahi kolisi (Secondary trained teachers)?
4. Ko e 'Apiako Lotoloto Pule'anga (Government Middle School) 'e fiha 'oku 'i ai ha loki saienisi makehe (science laboratory) pea fakanaunau fe'unga ke ako'l ai e lesoni saienisi ki he Foomu 1 mo e Foomu 2?

'Oku ou fakamalo lahi atu 'i he tokoni mai ki he ngaue Faka-Fale Alea 'oku fakahoko.

Faka'apa'apa atu

Dr 'Uhilamoelangi Fasi
MP for Tongatapu 2 Constituency

45

51

504

RECEIVED
 22/06/23
 NWJH 122/23
 8:44pm

POTUNGĀUE AKO MO E AKO NGĀUE

'Aho 7 'o Sune, 2023

Gloria Pole'o,
 Kalake Pule 'o e Falealea 'o Tongá,
 Falealea 'o Tongá,
 Nuku'alofa.

Fine'eiki,

'Oku ou faka'apa'apa mo fakahoko atu 'i he tohi ni 'a e tali ki he Tohi Fehu'i fika 33/2023 'o e 'aho 23 'o Me, 2023 meia Hon Dr 'Uhilamoelangi Fasi, Fakafofonga Falealea 'o Tongatapu 2.

Ko e tali ki he ngaahi fehu'i 'oku ha atu lalo.

1. Ko e ha e ngaahi lesoni 'Oku ako'i 'i he ngaahi Foomu 2 'a e Pule'anga?

Ko e ngaahi lēsoni 'oku ako'i 'i he Foomu 2 'a e Pule'angá ko e

- *Lea Faka-Pilitānia (English),*
- *Saienisi (Science),*
- *Fika (Mathematics),*
- *Lea Faka-Tonga (Tongan Language),*
- *Fakamalohisino (Movement and Fitness),*
- *Tonga moe Anga Fakafonuá (Tongan Society and Culture),*
- *Tufunga Mea'a (Creative Technology)*

2. Ko e toko fiha fakakatoa 'a e kau faiako na'e/oku faiako he Foomu 1 mo e Foomu 2 he ngaahi ako'anga 'a e pule'anga he ta'u 2022 mo e 2023?

Koe fika fakamuimuitaha oku ha atu tepile lalo.

Ngaahi Vāhenga	Tokolahi 'o e Kau Faiako Form 1 & 2 'i he 2022	Tokolahi 'o e Kau Faiako Form 1 & 2 'i he 2023
VAHEKOLO	54	74
HAAKE 1	16	21

46
 52

HAHAKE 2	18	25
HIHIFO	24	27
'EUA	7	8
HA'APAI	12	17
VAVA'U	19	29
KĀTOA	150	201

3. 'I he ta'u 2022 mo e 2023, ko e toko fiha fakakatoa 'a e kau faiako na'e/oku faiako he Foomu 1 mo e Foomu 2 he ngaahi ako'anga 'a e pule'anga kuo 'osi teuteu'i fakafaiako mo ma'u faka'ilonga ke faiako he ngaahi kolisi (Secondary trained teachers)?

Ko e kau faiako kotoa 'oku faiako 'i he Foomu 1 mo e Foomu 2 kuo 'osi teuteu'i fakafaiako kinautolu mei he 'Apiako Faka-Faiak. Ko kinautolu na'e teu'i faka-faiako ke nau faiako 'i he ngaahi Lautohi Si'i 'oku nau malava pe faiako 'o a'u ki he Kalasi 8 (Foomu 2) pea ko e silapa 'a e 'Apiako Faka-Faiakó 'oku nau ako'i pe 'a e kau faiakó 'o a'u ki he Kalasi 8.

4. Ko e 'Apiako Lotoloto Pule'anga (Government Middle School) 'e fiha 'oku 'i ai ha loki saienisi makehe (science laboratory) pea fakanaunau fe'unga ke ako'i ai e lesoni saienisi ki he Foomu 1 mo e Foomu 2?

'Oku 'ikai ke 'i ai ha 'Apiako Lotoloto 'a e Pule'angá (Government Middle School) 'oku 'i ai ha Loki Saienisi makehe (Science Laboratory).

Ko e kakano (content) 'o e Lēsoni Saienisi ki he Kalasi 8 (Form 2) 'oku 'ikai ke fu'u fiema'u ha Loki Saienisi makehe (Science Laboratory) kiai. Ko hono fakataukei pe 'o e fānaú ki he ngaahi naunau 'oku ngāue'aki 'i he Saienisi pea pehē ki he ngaahi lao 'o e Saienisi.

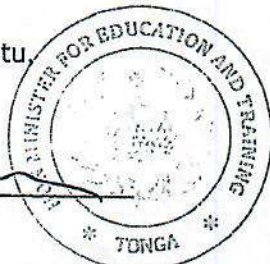
Ko e lokiako kotoa pe 'o e Foomu 2 'i he ngaahi 'apiakó 'oku 'i ai pe 'a e tuliki Saienisi (Science Corner) pea fakanaunau 'aki 'a e ngaahi naunau Saienisi 'o fakatatau ki he silapa 'oku ako'i. 'Oku faka'atā pe mo e ngaahi loki saienisi (Science Laboratory) 'a e ngaahi Kolisi 'a e Pule'angá ke nau 'a'ahi kiai 'o ka fiema'u.

Faka'apa'apa lahi atu.

Huakavameiliku
Minisita

Potungāue Akó mo e Ako Ngāue.

FALE ALEA 'O TONGA

'Aho 24 'o Me, 2023.

Hon. Hu'akavameiliku,
'Eiki Palemia 'o Tonga
'Ofisi 'o e Palemia,
Nuku'alofa.

'Eiki Palemia,

Kaveinga: Tohi Fehu'i Fika 35/2023

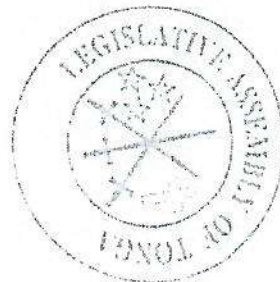
'Oku ou faka'apa'apa mo 'oatu fakataha 'a e tohi ni mo e Tohi Fehu'i fika 35/2023 ke fai ki ai ha ngāue 'a e Feitu'u na.

Ko e Tohi Fehu'i ko 'eni kuo 'osi fakahoko ha vakai ki ai fakatatau ki he fiema'u 'a e Tohi Tu'utu'uni. Kataki 'o fakatokanga'i ange 'a e kupu 105 (b) 'o e Tohi Tu'utu'uni ki he ngaahi fakataha 'a e Fale Alea 'a ia 'oku tu'utu'uni ai ke 'omai ho'o tali 'i loto 'i he 'aho 'e 14 mei he 'aho 'oku ke ma'u ai 'a e Tohi Fehu'i.

'Oku ou 'amanaki pe 'e tali lelei 'e he Feitu'u na 'a e fakahoha'a ni.

Faka'apa'apa atu

Gloria Pole'o
(Kalake Pule 'o e Fale Alea)

48 ~~54~~

207

MEMBER OF PARLIAMENT
(LEGISLATIVE ASSEMBLY OF TONGA)

Tel: +676 24 500 24-433
Fax: +676 24 626
P.O. Box 941
www.parliament.gov.tg

Hon Dr 'Uhilamoelangi Fasi
People's Representative
Tongatapu 2 Constituency
Telephone: 8826037
email: pingif@yahoo.com

Constituency Office:
Halomui Road, Kolofono
Tel: 27-030 / 7747614 / 7747615
email: Ofisitongatapu2@gmail.com
Facebook: Vahenga Tongatapu Ua

23 Me 2023

Hon. Hu'akavameiliku
'Eiki Palemia mo e Minisita Ki He Ako mo e Ako Ngaue
'Ofisi 'o e Palemia
Nuku'alofa

TOHI FEHU'I FIKA 35/2023

'Eiki Palemia,

OLA E SIVI FOOMU 2 'A E NGAHI AKO'ANGA 'A E PULE'ANGA - 2022

'Oku ou faka'apa'apa mo fie fakahoko atu 'I he tohi ni 'a e ngaahi fehu'i ko eni ke kataki fakamolemole kae 'omai ha tali ki ai:

1. Ko e ha e ola fakafo'i lesoni 'i he Sivi Hu 'a e Foomu 2 he 2022? Kataki kae 'omai kotoa 'a e ngaahi sitetisitika fakafonua ki he lesoni takitaha.
2. Ko e ha 'a e makatu'unga (criteria) ki hono fili 'o e fanau ako na'e Foomu 2 he 2022 ke hu ki he Foomu 3 he ngaahi ako'anga 'a e Pule'anga he 2023?
3. Ko e ha 'a e makatu'unga (criteria) na'e ngaue'aki ki hono fili e fanau ako na'e Foomu 2 he 2022 ke hu ki he Foomu 3 'a e ngaahi ako'anga siasi mo e ngaahi ako'anga kehe ta'efakapule'anga he 2023?

'Oku ou fakamalo lahi atu 'i he tokoni mai ki he ngaue Faka-Fale Alea 'oku fakahoko.

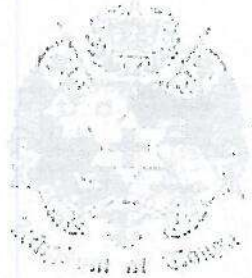
Faka'apa'apa atu

Dr 'Uhilamoelangi Fasi
MP for Tongatapu 2 Constituency

49

504

Rec. 1.8-23
62

POTUNGĀUE AKO MO E AKO NGĀUE

'Aho 7 'o Sune, 2023

Gloria Pole'o,
Kalake Pule 'o e Falealea 'o Tongá,
Falealea 'o Tongá,
Nuku'alofa.

Fine'eiki,

'Oku ou faka'apa'apa mo fakahoko atu 'i he tohi ni 'a e tali ki he Tohi Fehu'i fika 35/2023 'o e 'aho 23 'o Me, 2023 meia Hon Dr 'Uhilamoelangi Fasi, Fakafofonga Falealea 'o Tongatapu 2.

Ko e tali ki he ngaahi fehu'i oku ha atu lalo:

1. Ko e ha e Ola fakafo'i lesoni 'i he Sivi Hu 'a e Fournu 2 he 2022? Kataki kae 'omai kotoa 'a e ngaahi sitetisitika fakafonua ki he lesoni takitaha.

Kataki vakai ki he Pepa Tanaki Atu Fika 1 'a ia 'oku 'oatu fakataha mo e tohi ni.

2. Ko e ha 'a e makatu'unga (criteria) ki hono fili 'o e fanau ako na'e Foomu 2 he 2022 ke hu ki he Foomu 3 he ngaahi ako'anga 'a e Pule'anga he 2023?

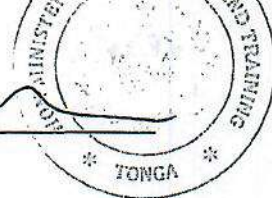
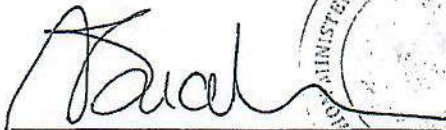
Ko e Sivi Hū ki he ngaahi Kolisi (Secondary Entrance Exam, SEE), 'oku fili pe fānau ki he ngaahi Kolisi 'oku nau fie hū ki ai. Koe ola 'o e Sivi, ko e maaka lavá ko e 200 'i hono tānaki kātoa 'a e ola 'o e fo'i lēsoni 'e 4 'oku sivi'i. 'Oku fakahokohoko pea tokoni ia ki hono fili 'a e fa'ahinga pe ne fili ki he Kolisi koiá, hangē ko e Ako Mā'olunga 'o Tongá. 'Oku tefito leva 'a e fili mei he fakahokohoko ko eni mei he maaka mā'olunga tahá ki he mā'ulalo tahá, pea 'e tefito e tokolahí mei he mafai 'o e ako'angá faka me'a ngāue, pea mo e faiakó ke fakahoko lelei'i.

23
Ko e ngaahi ako kehe 'a e Pule'angá, na'e tefito pe 'a e fili mei he ola 'o e SEE, moe lahi e naunau tokoni he 'api akó ki hono ako'i 'o ha tokolahi pehé ni. Na'e fakangofua pe 'a e toenga 'o e fa'ahinga 'e kole hū ki he ngaahi ako'angá ni, kae fakangatangata pe ki he mafai 'o e naunau 'oku malava ke ngāue'aki, tukukehe 'a e Ako Mā'olunga 'o Tongá, na'e pau ke fakangatangata, pea ngāue'aki 'a e ola 'o e Sivi Hū ki he Ngaahi Kolisi (SEE).

3. Ko e ha 'a e makatu'unga (criteria) na'e ngaue'aki ki hono fili e fanau ako na'e Foomu 2 he 2022 ke hu ki he Foomu 3 'a e ngaahi ako'anga siasi mo e ngaahi ako'anga kehe ta'efakapule'anga he 2023?

Na'e fakafalala pe 'i he fili 'a e fānaú, pe ko e fē Kolisi ke sivi ki aí, pea ke hū ki aí, pea 'oku 'i he ngaahi ako'angá ni pe ia ko e hā 'a 'enau makatu'unga ke nau fili'aki. 'Oku fakahokohoko pe 'a e fa'ahinga ne fili fika 1, fika 2 moe fika 3, pea 'ave ki he ngaahi Kolisi na'a nau fili ki aí, pea nau toki fili ai 'enau fiema'ú, faka tatau ki honau mafai ke ako'i.

Faka'apa'apa lahi atu,

Huakavameiliku

Minisita

Potungāue Akó mo e Ako Ngāué.

Pepa Tanakí Atu Fika 1: Ola Fakafo'í Lēsoni 'i he Sivi Hū 'a e Foomu 2 'i he 2022.

FORM 2 SEE - NATIONAL ANALYSIS 2022

frequency	(Marks)	100 - 90	89 - 80	79 - 70	69 - 60	59 - 50	49 - 40	39 - 30	29 - 20	19 - 10	9 - 0	Total students	AVERAGE MARK
	ENG	2	12	55	95	147	123	136	159	151	98	978	38.5
MATH	7	22	48	74	110	112	160	178	180	87	978	36.9	
TON	2	13	58	124	231	164	156	109	57	64	978	45	
SCI	0	0	8	43	72	94	152	200	249	160	978	27.6	

52

~~58~~
52

FAKALAHĪ 7 KI HE MAKATU'UNGA 7

Ngaahi Fakamo'oni:

1. Tohi Fehu'i Fika 26/2023 ki he 'Eiki Palemia, 'aho 4 'Epeleli 2023
2. Tohi Fehu'i Fika 34/2023 ki he 'Eiki Palemia 'aho 23 Me 2023

FALE ALEA 'O TONGA

'Aho 04 'Epeleli, 2023.

Hon.Hu'akavameiliku,
'Eiki Palemia 'o Tonga
'Ofisi 'o e Palemia,
Nuku'alofa.

'Eiki Palemia,

Kaveinga: Tohi Fehu'i Fika 26/2023

'Oku ou faka'apa'apa mo 'oatu fakataha 'a e tohi ni mo e Tohi Fehu'i fika 26/2023 ke fai ki ai ha ngāue 'a e Feitu'u na.

Ko e Tohi Fehu'i ko 'eni kuo 'osi fakahoko ha vakai ki ai fakatatau ki he fiema'u 'a e Tohi Tu'utu'uni. Kataki 'o fakatokanga'i ange 'a e kupu 105 (b) 'o e Tohi Tu'utu'uni ki he ngaahi fakataha 'a e Fale Alea 'a ia 'oku tu'utu'uni ai ke 'omai ho'o tali 'i loto 'i he 'aho 'e 14 mei he 'aho 'oku ke ma'u ai 'a e Tohi Fehu'i.

'Oku ou 'amanaki pe 'e tali lelei 'e he Feitu'u na 'a e fakahoha'a ni.

Faka'apa'apa atu

.....
Gloria Pole'o
(Kalake Pule 'o e Fale Alea)

54 ~~60~~

~~5/12~~

55

MELEVIDEK UT FAKLIVILENI I
(LEGISLATIVE ASSEMBLY OF TONGA)

Tel: +676 23-565/24-453
Fax: +676 24-626
P.O. Box 901
www.parliament.gov.to

Hon Dr 'Uhilamoelangi Fasi
People's Representative
Tongatapu 2 Constituency
Telephone: 8826037
email: pingif@yahoo.com

Constituency Office:
Holomui Road, Kolofo'ou
Tel: 27-030 / 7747614 / 7747615
email: Ofisitongatapu2@gmail.com
Facebook: Vahenga Tongatapu Ua

Tohi Fenui Fika 26/2023

04 'Epeleli2023

Hon. Hu'akavameiliku
'Eiki Palemia mo e Minisita Ki He Ako mo e Ako Ngaue
'Ofisi 'o e Palemia
Nuku'alofa

'Eiki Palemia,

RECEIVED
04/03/2023
3:35pm

FOOMU 5 MO E FOOMU 6 'A E NGAHI AKO KOTOA 'I TONGA NI HE 2022

'Oku ou faka'apa'apa mo fie fakahoko atu 'i he tohi ni 'a e ngaahi fehu'I ko eni ke kataki fakamolemole kae 'omai ha tali ki ai:

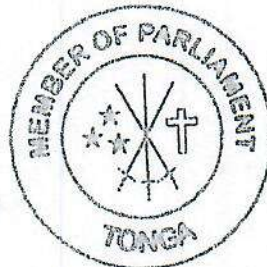
1. Ko e ha e tokolahi 'o e fanau ako na'e Foomu 5 he ngaahi ako'anga kotoa 'a Tonga ni he 2022?
2. Ko e ha e tokolahi fakakatoa e fanau ako na'e Foomu 5 he ta'u 2022 'oku nau hiki hake 'o Form 6 he ta'u 2023? Ko e ha e founa na'e ngaue'aki ki hono fili e fa'ahinga ko eni ke hiki ki he Form 6?
3. Ko e ha e tokolahi fakakatoa e fanau ako na'e Foomu 6 he ngaahi ako'anga kotoa 'a Tonga ni he ta'u 2022?
4. Ko e toko fiha fakakatoa e fanau ako na'e lava he sivi Foomu 6 he ta'u 2022?
5. Ko e toko fiha fakakatoa e fanau ako na'e lava he sivi Foomu 6 he 2022 pea hiki ki he Foomu 7 pe kalasi tatau mo ia he ta'u 2023?
6. Ko e toko fiha e fanau ako na'e to he sivi Foomu 6 he 2022 pea 'ikai toe hu ki ha 'apiako he 2023?

7.

'Oku ou fakamalo lahi atu 'i he tokoni mai ki he ngaue Faka-Fale Alea 'oku fakahoko.

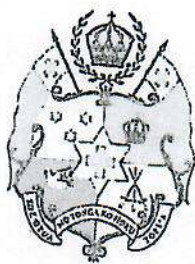
Faka'apa'apa atu

Dr 'Uhilamoelangi Fasi
MP for Tongatapu 2 Constituency

56 (61)

514

RECEIVED

11/06/23

IP

11:20:04

PALĒMIA
Nuku'alofa
Tonga

Faile Fika: ORG 3/4/10

'Aho 28 'Epeleli 2023

Gloria Pole'o
Kalake Pule 'o e Fale Alea
Fale Alea 'o Tonga
NUKU'ALOFA

Kalake Pule,

Fekau'aki: Tali ki he Tohi Fehu'i Fika 26/2023

'Oku ou faka'apa'apa kae 'oatu heni 'a e tali ki he tohi fehu'i fika 26/2023 fekau'aki mo e Foomu 5 mo e Foomu 6 'a e ngaahi ako kotoa 'i Tonga' ni he 2022, 'o anga pehe' ni:

1. Na'e fe'unga fakakatoa mo e fanau ako 'e toko uaafe uangeau tolungofulu ma valu (2238) na'a nau 'i he Foomu 5 'a Tonga' ni he ta'u 2022.
2. Ko e tokolahi kuo lesisita mai ki he TFSC he ta'u' ni: ko e toko tahaafe fitungeau fangofulu ma valu (1748). Ko e tokolahi fakalukufua ko eni, 'oku kau ai e ako 'oku 'ikai ke sivi he Foomu 6 'a e Pule'anga, hange ko e Ocean of Light mo e ACT. Mahino pē 'oku 'i ai e fa'ahinga heni 'oku huu ia ki he TVET he ngaahi kolisi pea mo e fa'ahinga 'oku hu ki hā ngaahi polokalama Tekinikale kehe.
3. 'Oku 'i he Puleako 'o e ngaahi ako, kuo tali ke nau sivi he Foomu 6, ke nau fokotu'u mai 'enau kau kanititeiti ki he TFSC. Ko kinautolu pē 'oku nau fili mai 'enau kau sivi, pea ko e Potungaue, 'oku nau lesisita e fa'ahinga kuo fokotu'u mai mei he ngaahi ako.
4. Na'e fe'unga fakakatoa mo e fanau ako 'e toko tahaafe onongeau onongofulu (1660) na'a nau 'i he Foomu 6 'a Tonga' ni. Ko e toko tahaafe tolungeau fitungofulu (1370) na'e lesisita he TFSC.

57

62

5. Ko e toko fangeau tolungofulu ma ua (432) 'ata'ata pē, 'ikai kau ai e ngaahi sivi kehe, hange ko e CIE (OOL) etc.
6. Ko e tokolahi ko ia na'e tō he sivi Foomu 6 'i he 2022 pea 'ikai to e hu ia ki hā 'apiako he 2023, 'oku 'ikai ke ma'u e fika ko eni.

Ko e hu ki he Foomu 7, 'oku pule pe kau Puleako ki he ngaahi ako, ke nau fokotu'u mai e fa'ahinga ke sivi, he 'oku nau fa'a 'omai pē fa'ahinga na'e 'ikai paasi he tohi fakamo'oni ako 'a e Foomu 6, ka 'oku nau falala 'e lava pē he Foomu 7. 'Oku 'i ai mo e fa'ahinga 'oku lesisita ki he levolo Foomu 7 kehe, 'i he USP Foundation mo e CIE, ka 'oku 'ikai ke ma'u e fika ko ia.

Ko e tokolahi kuo lesisita mai ki he TNFSC 'o e ta'u ni, ko e toko nimangeau uongofulu ma ua (522). 'Oku kau heni e fa'ahinga na'e 'ikai paasi lelei.

'Oku 'ikai ke mau ma'u e fa'ahinga 'oku hu ki he ngaahi polokalama kehe he ngaahi ako Tekinikale. 'E toki muimui'i e fa'ahinga ko eni, mo e fa'ahinga 'oku lesisita ki he Foundation 'a e USP.

Faka'apa'apa Atu

.....
Hon. Hu'akavameiliku
Palēmia 'o Tonga

58 (63)

~~516~~

FALE ALEA 'O TONGA

'Aho 24 'o Me, 2023.

Hon. Hu'akavameiliku,
'Eiki Palemia 'o Tonga
'Ofisi 'o e Palemia,
Nuku'alofa.

'Eiki Palemia,

Kaveinga: Tohi Fehu'i Fika 34/2023

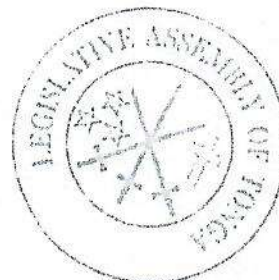
'Oku ou faka'apa'apa mo 'oatu fakataha 'a e tohi ni mo e Tohi Fehu'i fika 34/2023 ke fai ki ai ha ngāue 'a e Feitu'u na.

Ko e Tohi Fehu'i ko 'eni kuo 'osi fakahoko ha vakai ki ai fakatatau ki he fiema'u 'a e Tohi Tu'utu'uni. Kataki 'o fakatokanga'i ange 'a e kupu 105 (b) 'o e Tohi Tu'utu'uni ki he ngaahi fakataha 'a e Fale Alea 'a ia 'oku tu'utu'uni ai ke 'omai ho'o tali 'i loto 'i he 'aho 'e 14 mei he 'aho 'oku ke ma'u ai 'a e Tohi Fehu'i.

'Oku ou 'amanaki pe 'e tali lelei 'e he Feitu'u na 'a e fakahoha'a ni.

Faka'apa'apa atu

.....
Gloria Pole'o
(Kalake Pule 'o e Fale Alea)

59

MEMBER OF PARLIAMENT
(LEGISLATIVE ASSEMBLY OF TONGA)

Tel: +676 24 765 24 033
Fax: +676 24 036
P.O. Box 421
www.parliament.gov.tg

Hon Dr 'Uhilamoelangi Fasi
People's Representative
Tongatapu 2 Constituency
Telephone: 8926037
email: pingif@yahoo.com

Constituency Office:
Holomui Road, Kolofo'ou
Tel: 27-030 / 7747614 / 7747615
email: Ofisitongatapu2@gmail.com
Facebook: Vahenga Tongatapu Ua

23 Me 2023

Hon. Hu'akavameiliku
'Eiki Palemia mo e Minisita Ki He Ako mo e Ako Ngaue
'Ofisi 'o e Palemia
Nuku'alofa

TOHI FEHU'I FIKA 34/2023

'Eiki Palemia,

OLA E SIVI FAKAMO'ONI AKO FAKAFONU'A 'A E FOOMU 6 - 2022

'Oku ou faka'apa'apa mo fie fakahoko atu 'I he tohi ni 'a e ngaahi fehu'i ko eni ke kataki fakamolemole kae 'omai ha tali ki ai:

1. Ko e ha e ola fakafo'i lesoni 'i he Sivi Fakamo'oni Ako Fakafonua 'a e Foomu 6 he 2022? Kataki kae 'omai kotoa 'a e ngaahi sitetisitika fakafonua ki he lesoni takitaha 'i he maaka totonu (raw marks) mo e ola na'e tukuange (Skills levels).
2. Ko e ha 'a e makatu'unga (criteria) ki hono foaki ange ha lava (pass) ki ha tamasi'i pe ta'ahine ako na'e sivi he Sivi Fakamo'oni Ako Fakafonua 'a e Foomu 6 he 2022?
3. Ko e ha 'a e makatu'unga (criteria) na'e ngaue'aki ki hono fili e fanau ako na'e Foomu 6 he 2022 ke hu ki he Foomu 7 he 2023?

'Oku ou fakamalo lahi atu 'i he tokoni mai ki he ngaue Faka-Fale Alea 'oku fakahoko.

Faka'apa'apa atu

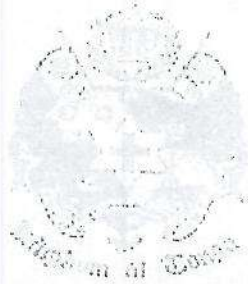
Dr 'Uhilamoelangi Fasi
MP for Tongatapu 2 Constituency

60

~~65~~

~~518~~

Rec. 1-8-23
62

POTUNGĀUE AKO MO E AKO NGĀUE

'Aho 7 'o Sune, 2023

Gloria Pole'o,
Kalake Pule 'o e Falealea 'o Tongá,
Falealea 'o Tongá,
Nuku'alofa.

Fine'eiki,

'Oku ou faka'apa'apa mo fakahoko atu 'i he tohi ni 'a e tali ki he Tohi Fehu'i fika 34/2023 'o e 'aho 23 'o Me, 2023 mea Hon Dr 'Uhilamoelangi Fasi, Fakafofonga Falealea 'o Tongatapu 2.

Ko e tali ki he ngaahi fehu'i oku ha atu lalo:

1. Ko e ha e ola fakafo'i lesoni 'i he Sivi Fakamo'oni Ako Fakafonua 'a e Foomu 6 he 2022? Kataki kae 'omai kotoa 'a e ngaahi sitetisitika fakafonua ki he lesoni takitaha 'i he maaka totonu (raw marks) mo e ola na'e tukuange (Skill levels).

Kataki vakai ki he Pepa Tānaki atu Fika 1: Ola 'o e fakafo'i lēsoni 'i he Sivi Fakamo'oni Ako Fakafonua 'a e Foomu 6 'i he 2022 'a ia 'oku 'oatu fakataha mo e tohi ni.

'Oku 'oatu ai 'a e maaka ngata'anga (mark boundary) ki he kuleiti (grade) takitaha. Na'e 'ikai tukuange 'a e maaka 'i he olá, tukukehe 'o ka fu'u fiema'u mei he ngaahi 'Univēsití.

2. Ko e ha 'a e makatu'unga (criteria) ki hono foaki ange ha lava (pass) ki ha tamasi'i pe ta'ahine ako na'e sivi he Sivi Fakamo'oni Ako Fakafonua 'a e Foomu 6 he 2022?

Ko e makatu'unga ki he foaki 'o e lavá (pass) ko e fakafe'unga'i pe (Qualify) 'a ia ko e Lesoni Lea Faka-Pilitānia (English) tanaki mo e lēsoni lelei taha 'e 3 (Best 3

61
60

19

Subjects) ke A'usia (Achieve) pe mā'olunga ange ai [Lelei (Merit), Lelei Taha (Excellence), Mahuluange mei he Lelei Taha (Distinction)]

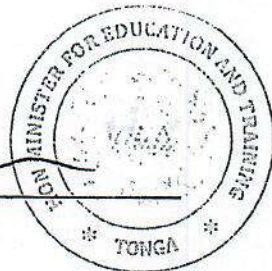
3. Ko e ha 'a e makatu'unga (criteria) na'e ngaue'aki ki hono fili e fanau ako na'e Foomu 6 he 2022 ke hu ki he Foomu 7 he 2023?

Ko e makatu'unga 'oku/na'e ngāue'aki ko e fe'unga pe (Qualify) he tu'unga lava (standard pass) 'a ia 'oku hā atu 'i he tali ki he fehu'i fika 2 'i 'olungá pea mo ha ngaahi makatu'unga makehe (exceptional) ka 'i he mafai (discretion) pe 'o e 'Eiki Minisitā Akó ki he ngaahi ako 'a e Pule'angá pea ko e ngaahi Siasí ne 'oange pe ke nau fili 'o fakatatau ki he 'enau sio fakapotopoto ki he hū 'enau fānau ki he Foomu 7.

Faka'apa'apa lahi atu,

Huakavameiliku
Minisita

Potungāue Akó mo e Ako Ngāué.

62
~~61~~
520

540

Pepa Tānaki atu Fika 1: Ola 'o e fakafo'i lāsoni 'i he Sivi Fakamo'oni Ako Fakafonua 'a e Foomu 6 'i he 2022.

Level Range:

Beginner: less than 48%; Achieved: 48 - 57%; Merit: 58 - 76%; Excellence: 77 - 92%; Distinction: 93 - 100%

Subject	Distinction		Excellence		Merit		Achieved		Beginner		Total
	#	%	#	%	#	%	#	%	#	%	
Accounting	1	0.39	20	7.52	93	36.64	75	29.2	72	27.07	266
Agriculture			4	2.67	39	20.21	42	21.76	103	55.96	193
Biology	2	0.62	20	6.15	107	32.92	75	23.08	121	37.23	325
Chemistry			6	2.44	22	8.94	42	17.07	176	71.54	246
Chinese			1	25	2	50	1	25			4
Computing and ICT			24	3.12	172	22.37	184	23.93	389	50.59	769
Design Technology			16	7.27	116	52.73	52	23.64	36	16.26	220
Development Studies			22	0.55	9	26.47	8	23.53	17	50	34
Economics	2	0.55	129	9.36	536	39.9	374	27.14	333	24.53	1378
English	1	0.07	3	37.5	2	37.5	2	25			8
French			16	4.6	82	23.56	109	31.32	141	40.52	348
Geography			5	2.14	70	29.91	78	33.33	81	34.62	234
History			1	7.69	6	46.15	2	15.38	4	30.77	13
Japanese			7	1.12	153	24.44	164	29.39	282	45.05	626
Lea Faka Tonga			3	0.25	22	1.64	35	2.93	1133	94.97	1153
Mathematics	2	1.21	17	10.3	36	33.33	2	6.67	18	60	30
Music			10	2.61	156	40.73	138	36.03	75	45.45	169
Physics	1	1.23	16	19.75	47	58.02	15	18.52	2	2.47	81
Tonga Mo'e Aiga Fakatonga			9	4.05	320	154.95	176	82.72	1548	453.75	3233
Visual Arts									753.49		6379
Total											

63
68